

84.4УКР
ст 197

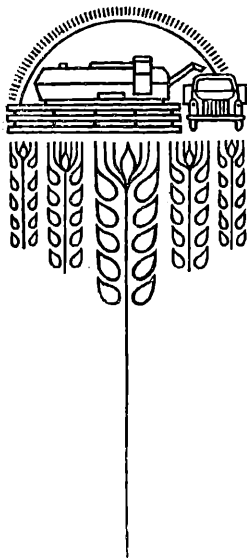

ЕВГЕН ГУЦАЛО, РОСТИСЛАВ САМБУК
ЩАСЛИВА РОДИНА

ЄВГЕН ГУЦАЛО, РОСТИСЛАВ САМБУК

ЩАСЛИВА РОДИНА

Повість

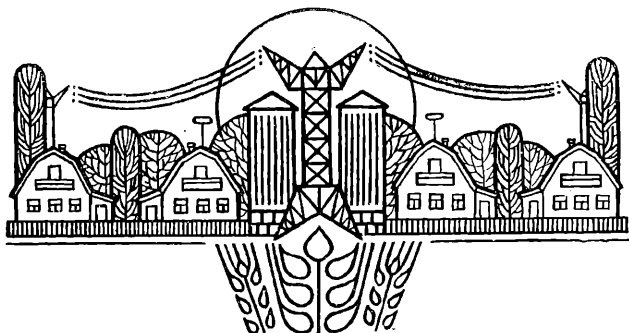
19920.

РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК
КИЇВ • 1976

Велике степове село на Дніпропетровщині. В ньому живуть і трудяться люди багатьох національностей, які з'єдналися і збратались у праці й борні за щастя кожної родини, за розквіт села, за силу і міць Радянської Вітчизни. Їхні подвиги в громадянській війні, в битві з фашистськими загарбниками, у відбудові й перетворенні села кличуть до наслідування, до нових звершень і перемог. Трудовим будням і досягненням колгоспу «Комуніст» присвячена ця документальна повість.

©
Издательство
«Радянський письменник»,
1976 г.

Львівська
книжкова фабрика
«Атлас»

І. ВЕЛИКА РІДНЯ

Коли подорожуєш по Україні і з Закарпаття, скажімо, потрапляєш на Полісся, коли опиняєшся на Поділлі або беруть тебе в свої широкі обійми причорноморські степи,— ніде не перестанеш дивуватися з тих назв, які народ дав рікам, лісам, урочищам, селам. Своєрідними поетичними квітами зацвітають вони, подеколи повторюючись, а подекуди спалахуючи такою неповторною красою, що потім довго тримаються в пам'яті, тривожачи уяву, навіваючи радість.

Більше тридцяти тисяч населених пунктів сільського типу. Ось лишень послухайте — Дмитрівка, Іларіонівка, Станіславчик, Михайлівка, Іванівка, Катеринка, Петрівка, Андріївка, Новоандріївка, Павлівка... Безіменних нема, бо коли воно безіменне, то так і називається — Безіменне.

Зелена Левада, Кам'яна Балка, Довга Пристань, Синюшин Брід, Ясна Поляна... Захоплюєшся точністю та скупістю епітетів, і раптом — несподіване поєднання слів, що викликає добру усмішку, радісне здивування від вияву народної мудрості, котра назавжди вкарбувалася в якійсь назві. Веселі Чумаки! Весела Балка! Веселий Поділ! Веселий Роздол! Веселий Кут!

Десь є Орлове Поле, яке вабить до себе високою гордістю своєю, а десь і Біла Криниця мріє в полях, Далекий Степ увиходить у твою свідомість і застається в ній надовго, Вільний Яр кличе до себе, — от чи тільки зумієш колись побувати бодай в одному з цих сіл, поглянути бодай одним оком, побачити людей, їхнє життя, прозирнути глибше в таємницю народної словотворчості?

Вже в самих назвах — історія від сивої минувшини до нинішнього дня.

Збереглись Попівки, Свинарки, Фурманки, Мошни, Тубільці, Чернече, Вдовичине... але вже давно є Ленінське, Здобуток Жовтня, Політвідділовець, Жовтневе, Першотравневе, Московське Урочище. Вчитуючись у топоніміку, проникаєш в історію, в долю, переймаєшся духом людей, яким належать оці прекрасні Громи, Орли, Клопіт, Гориничі, Півче, Весняне. І безліч інших, котрі, здається, не в змозі охопити розумом, так їх багато, такі вони вродливі й натхненні.

Проте з якогось часу одне западає в свідомість, западає вперто й тримається, не даючи забути про себе. Одне підпорядковує лад наших почувань, викликає намір познайомитися

з ним, пізнати життя трудівників, — і ці наміри не можуть не бути реалізовані. Інтерес починається з гарячої, настійливої зацікавленості до нашого сучасного села взагалі, з уваги до проблем, що стоять перед ним, саме до колективного способу життя, а конкретніше й точніше — інтерес зароджується після прочитання коротенької замітки в газеті «Радянська Україна». Замітка ця на четвертій сторінці була надрукована десь понад рік тому.

«В селі Сурсько-Михайлівка живуть і працюють у місцевому колгоспі «Комуніст» представники шістнадцяти національностей — велика сім'я трудівників.

На одній широкій, добре впорядкованій вулиці поселились поруч з українцями росіянин Геннадій Васенін, білоруси Степан Мишльон і Григорій Скугар, латиш Яніс Еглітіс, вірменин Сергій Алексанян, молдаванка Катерина Мареуца, татарка Акліма Овчаренко, циган Микола Матасай, болгарин Димитр Денков та інші. Це шановані люди. Імена кращих не сходять з колгоспної Дошки пошани. Люди різних національностей бачать один в одному товариша, друга, працюють з великим трудовим зав'язтям».

Живуть, працюють... А як? Які стосунки склались у цій великій інтернаціональній сім'ї? Як почувуються вірмени, білоруси, латиші, литовці, татари, молдавани в українському селі, чи пустили міцне коріння не тільки в землю, а й у душі одне одному? Як живеться-можеться греку, угорцю, болгарину, чувашці, шорці та іншим? Постає багато цікавих питань, і, щоб дати відповідь на них, слід було

їхати в село й тут, у селі, побачити, перекона-
тись у справедливості добрих передбачень.

Отак Сурсько-Михайлівка увійшла в нашу свідомість і звідти, з далеких степів, почала кликати, звати до себе; і хіба можна було не послухати її поклику, котрий мав такий щирий відголосок у наших серцях?

Хіба можна було й на відстані не відчутти того приязного тепла великої й дружної родини людей-братів?

Отже, Сурсько-Михайлівка засяяла звабливою зорею в нашій долі, прекрасною зорею, яку ми захотіли побачити зблизька, дослідити, зрозуміти, осмислити, а відтак і розповісти про неї правдиво, в щирості почувань.

II. У СУРСЬКО-МИХАЙЛІВЦІ

Згодом (коли опинились парешті в Сурсько-Михайлівці, коли це далеке село постало перед нами в плоті своїй) було багато знайомств із різними людьми, цікавих розмов, поїздок у степ, на тракторні стани й тваринницькі ферми. І під час цих зустрічей, бесід і короткочасних, а то й тривалих поїздок перед нами все ширше, повнокровніше вимальовувалась картина життя сучасного села, ми глибше проникали в психологію його трудівників, у ті стосунки, які склались і складаються між ними, масштабніше осягали коло їхніх зацікавлень, проблем. Мозаїчні враження творили образ нинішнього дня — в невпинному просуванні вперед, у масі звичайних і суттєвих подробиць, у тому наповненні живими конкретними

зв'язками, які й здатні об'єднати мозаїчні враження до купи, надати їм єдності, викінченості, смислу.

Отже, було багато зустрічей із людьми, які живуть у Сурсько-Михайлівці, які (так сказала чувашка Ярина Фідейкіна, котра працює в конторі місцевого млина) складають «сурсько-михайлівський інтернаціонал», але, мабуть, розповідь про людей і село слід почати з голови виконкому сільської Ради Івана Корнійовича Скубицького.

Середнього зросту, тонкий у стані. Довгообразий, чорнявий, темні очі дивляться пильно, спокійно. В погляді відчувається врівноваженість, ділова, некваплива повага до співрозмовника. Рухи не швидкі й не повільні — саме такі, очевидно, які найбільше відповідають його вдачі, посаді. Голос звучить зосереджено, негучно.

Довідавшись, чого ми дістались у Сурсько-Михайлівку, Скубицький на якусь мить замовкає, розмірковуючи, з чого б почати бесіду. Потім встає із-за столу, підходить до сейфа, на якому лежить грубезний том, бере в руки.

Наша розмова відбувається в будиночку сільради. Через широкі вікна видно весняне село, зеленіють вербички на подвір'ї. Через дорогу, праворуч, приміщення контори колгоспу «Комуніст», а через дорогу прямо — Меморіал Слави, могили загиблих бійців, пам'ятник Воїнові-визволителю. Багато сонця, воно потоками рясного проміння затопило видимий простір, теплою повінню вливається в кабінет голови сільради, розгладжуючи на його смаглявому обличчі поодинокі зморшки.

Іван Корнійович Скубицький розгортає книжку — це «Історія міст і сіл України», том про Дніпропетровську область.

— Тут і про наше село написано, — каже. І з його спокійного тону важко вгадати — пишеться він чи ні, що в самій «Історії» їм приділено увагу. Додає з жалем: — Тільки дуже стисло... Ось послухайте, коли маєте бажання.

І, стоячи біля столу, читає вголос довідку, яка наведена в «Історії міст і сіл України»:

— «Сурсько-Михайлівка — село, центр сільської Ради, розташоване за 18 кілометрів на північний схід від районного центру і за 6 кілометрів від залізничної станції Привільне. Сільській Раді підпорядковані населені пункти — Ленінське, Малинівка, Новотарасівка, Петровське, Трудолюбівка, Червоний Маяк, Червоний Яр. Населення — 3509 чоловік.

У Сурсько-Михайлівці розміщена центральна садиба колгоспу «Комуніст», який має 7291 гектарів орної землі. Основний напрям господарства — свинарство. Є свиновідгодівельний комбінат, млин, олійниця. Є нагороджені орденами і медалями. Артіль не раз була учасницею Всесоюзної сільськогосподарської виставки у Москві і відзначена дипломами виставки».

Скубицький читав, а до кабінету тим часом зайшла русява дівчина, зодягнута в квітчасте платтячко, що відкривало її стрункі ноги. Побачивши Скубицького з книжкою в руках, почувши його рівний голос, завмерла на порозі, заслухалась.

— «У Сурсько-Михайлівці є середня, восьмирічна, початкова, вечірня школа сільської

молоді, клуб на 350 місць, два бригадні клуби, бібліотека. Є лікарня, дільнична ветлікарня. Працюють 3 майстерні побутового обслуговування.

Перша згадка про село — 1784 рік».

У цю мить Іван Корнійович одірвав очі від «Історії», примружився — зважував, мабуть, як далеко в товщі минулого сховалось їхнє село. А русява дівчина біля порога мовби віддзеркалила на своєму обличчі його задуму, теж примружилась — легко і світло.

— «В грудні 1905 року мешканці села брали участь у збройному повстанні в селищі Солоному. У 1918 році в селі було створено комітет бідноти, який очолив М. Г. Журавель. В квітні 1920 року сюди приїздив голова ВЦВК М. І. Калінін. Партиїну організацію створено в 1921 році (секретар Г. І. Демкін), комсомольську — в 1925 році (секретар В. В. Пругло). В 1922 році 17 сімей Сурсько-Михайлівки на чолі з М. Г. Журавлем, М. І. Хрестиченком, Ф. П. Панченком створили першу у волості і губернії комууну, яку назвали іменем засновника Комууністичної партії і Радянської держави В. І. Леніна.

У Сурсько-Михайлівці живе і працює шофером колгоспу «Комууніст» кавалер трьох орденів Слави М. В. Гаркуша».

Голова сільради, згорнувши книжку, поклав на сейф — саме тут, на сейфі, було її, мабуть, постійне місце.

Русява дівчина, простеживши за тим статечним рухом і, мабуть, забувши, чого навідалась (зачарована сухим викладом історії рідного села), зникла за дверима.

— Ось так і написано,— мовив Іван Корні-
йович, підводячи голову й прямо дивлячись на
нас, наче перевіряючи, яке враження справило
щойно почуте.— Історія давня, подій цікавих
чимало, людей гарних іще більше. Копнеш дав-
нину — ого скільки цікавих переказів та ле-
генд... О-о, заходь, заходь, Іване Федоровичу,—
мовив до широковидого чоловіка з розумними
карими очима, що зайшов до кабінету.— За-
ходь та знайомся, без тебе ніяк не обійдемося.

— Без мене? — недовірливо перепитав міцної
статури чоловік.

— Авжеж,— мовив Скубицький.— Хіба Сур-
сько-Михайлівка обходилася колись без Кор-
жів?

— Без Коржів? — примовк на коротку мить.—
Ніколи не переводились у селі Коржі.

Поглянути на нього — звичайний чоловік,
яких багато в Сурсько-Михайлівці. Таких на
нашій землі здибаєш скрізь. І коли від нього,
нинішнього, буквально перед нашим зором ви-
росла й простяглась ниточка в давнє минуле
й цю ниточку, здається, можна було побачити
й мало що не помацати,— він, Іван Федорович
Корж, мовби прибрав рис одмінних од інших
людей, став начебто не таким, як вони. І в той
же час залишався буденно простим, буденно
знайомим нашим сучасником.

Авжеж, саме сучасником. Він у колгоспі
«Комуніст» уже сім років за головного агроно-
ма, клопотів у нього — що рілляництво, що тва-
ринництво, що зернова база, що кормова. Пе-
ред ним, як спеціалістом, безліч проблем, які
слід негайно розв'язувати, не відкладаючи на
майбутні роки. Авжеж, слід дбати про високо-

врожайні культури, про зразковий обробіток ґрунту. Для того поголів'я свиней, яке тепер вирощується в колгоспі, поки що вистачає своїх кормів, а якщо поголів'я зросте до запланованих 25 тисяч голів?

Ще якусь хвилину тому мовилось про давнину Сурсько-Михайлівки, а вже зараз — насуцце, наболіле, те, від чого не сховавсь ні в які спогади. Та й потреби ховатись немає, бо живеться в ім'я майбутнього, а воно, майбутнє, корениться в нинішньому дні.

Іван Федорович уболіває за свій колгосп, за його завтра. Техніка є, але вона старіє, її слід міняти. Вже деякі старші механізатори відмовляються на ній працювати, не те що молодь. А на кого вони мають орієнтуватись, як не на молодь? Смішно подумати, але з недавнього випуску десятикласників у селі зосталось лише два випускники, решта подалась чи в навчальні заклади, чи на підприємства по містах. Спеціалісти в колгоспі є, але хотілося б мати більше, бо послуговуємось у своїй роботі не «секретами» старих дідів, а агрономією. Потрібний суворіший контроль, без нього не обійтись.

Розмовляв старший агроном колгоспу з головою сільради,— і з їхньої бесіди вимальовувалась трудова атмосфера Сурсько-Михайлівки не в загальних словах і сухих цифрах, а конкретно, в реальності подробиць, вимальовувалась всебічно, коли не тільки похваляються надбанням, а й піклуються про те, до чого ще не дійшли руки.

Зрештою, погомонівши про карантинні, ще довоєнні сади, які не давали врожаю і які

довелося викорчувати і на їхньому місці посадити молодий сад, агроном сказав:

— А я до тебе, Іване, в справі навідався.

— В якій справі?

— Максима Гавриловича Коржа знаєш?

— Твого сусіда на Коржівці? Знаю.

— Раніше він мовчав і словом не озивався, а це недавно заговорив... Отам,— кивнув головою за вікно, де виднів сільський Меморіал Слави,— посписувані всі прізвища людей, які загинули у війну. То Максим Гаврилович попросив, щоб і його синів дописали — Івана, Олексу та Грицька. Вони теж не повернулись.

— Допишемо,— по короткому мовчанні сказав Скубицький.— Івана допишемо, Олексу та Грицька.

Агроном попрощався й пішов, а Іван Корнієвич став розповідати:

— Іван Корж був першим випускником сурсько-михайлівської школи, який після десяти років навчання сів на трактор. Чотири роки працював на тракторі, вже згодом здобув агрономічну освіту. І його двоюрідний брат Леопід так само зробив, як і Іван. Гарна в них родина, цікава. Старий Федір Корж став колгоспником із першого дня заснування артiлі в селі. Інвалід Вітчизняної війни — німецька куля влучила в потилицю і вийшла через око. Після війни в степ уже не зміг податись, то весь час був біля коней чи біля корів. На пенсію вийшов, а й досі почуває себе колгоспником — то шлеї латає, то хомути, коротше — всіляку зброю. Без діла ніколи не сидить. Ото понад Сурою нареже лози й плете коші і для колгоспу, і для людей. Іванова жінка, Галина

Федорівна, трудиться в бухгалтерії колгоспу, то хто за дітьми дивиться — за трирічним Андрійком та семирічною Юлею? Старий Федір Корж і дивиться, доглядає їх, без нього матері та батькові довелось б сутужно... Отак і живуть нинішні Коржі. Правда ж, цікаво склалась доля роду? Цікаво й закономірно. Не одне покоління тут звікувало з тієї пори, як Михайло заклав над Сурою свій зимівник. А лишень погляньте, скільки їх записано отам, — кивнув Іван Корнійович за вікно, на Меморіал Слави. — І доведеться ще дописати Івана, Олексу та Грицька...

Зайшов до кабінету гостроокий та бровастий хлопець — у нього брови нашорошені чи то настовбурчені, мов крила, які ось-ось спурхнуть із обличчя.

— А, Степан, — привітно озвався Скубицький, — із чим прийшов?

— Та знаєте, Іване Корнійовичу, — мовив Степан, пострілюючи очима.

— Одружуєшся?

— Одружуюсь.

— Гарне діло. То в суботу? Нічого не змінилось?

— А що має змінитись? Як і договорились — у суботу.

— Чого ж ти прийшов? Сільрада готується на суботу, і ви будьте готові.

— Я б, може, не прийшов, та вона каже — перевір і перевір, нагадай і нагадай, — мовби й невдоволено сказав Степан, а в зіницях грали бісики.

— Жінок треба слухатись і поважати, — засміявся Скубицький.

— Та ще тільки наречена, а вже слухаюсь...
То на суботу, як і вмовились?

— Тільки не проспий, — пожартував голова сільради.

— Будьте певні.

Степан вийшов, а на обличчі Скубицького іще якийсь час тремтів тонкий усміх.

— Про таке, — заговорив, — у «Історії міст і сіл України» не написано, але в нас схожих історій багато, мало не щосуботи трапляються. Живе життя, то й живі okazji, сьогодні одна, завтра друга... А людей у нас гарних багато. Є ті, хто в громадянську війну воював, хто з бандитизмом боровся, хто комуну засновував, хто комсомольський осередок створював. Тепер — як про таких кажуть — живі реліквії? Не знаю, може, й живі реліквії, а тільки для нас вони люди, односельці. Дехто в Дніпропетровську тепер, дехто в Дніпродзержинську, дехто і в Сурсько-Михайлівці. Хоча б Митрофан Григорович Журавель, це про нього так славно згадується в «Історії»...

ІІІ. МИТРОФАН ЖУРАВЕЛЬ

Зморшками помережане високе чоло, зморшки пролягли на обличчі, під очима в'юняться-павутиняться... З-під старенького капронового бриля сивим туманцем повисає рідке волосся, біла поросль на підборідді, на щоках теж, наче дрібні краплини живого срібла.

— Митрофане Григоровичу, здрастуйте!

За городом у траві лежить човен догори днищем, яке виблискує свіжою смолою, а Митро-

фан Григорович обережно та повільно тулить цвяшок до бляшаної стрічки, котра скріплює днище, й так само обережно та повільно б'є молотком.

Лише забивши цвяшок, розгинається. Зросту чималенького, сорочка розпанахана на грудях. Видно, замолоду був стрункий та гнучкий. Про таких кажуть — як лозина. Зрештою, він і нині лозинистий. Світлі, бляклі очі сяють чистою, хоч і пригашеною ясою.

— Здрастуйте, — одказує і приглядається.

Скільки за день наслухається оцих привітань-побажань: доброго дня, доброго здоров'ячка, здрастуйте! Ніхто не пройде так, щоб не поздоровкатись, щоб не побажати щастя, здоров'я.

Ген і зозуля у лозняках над Сухою Сурою озивається чистим, травневим своїм голосом — теж бажає довгих літ життя. Віщує і віщує, мабуть, щедра дуже, ніяк не вспокоїться.

За Сухою Сурою поля прослалися спершу по видолинку, а далі майнули по пласких горбах, лежать, покриті м'якими килимами, зітканими з молодої озимини, а над ними легкий голубуватий серпанок.

Митрофан Григорович обводить поглядом поля, що тікають за обрій, обводить береги понад річкую і, ступаючи високими ногами хоч і не хутко, зате широко, йде через садок. А в садку, поміж абрикосів, вишень та яблунь, стоять вулики. Стоять на зеленій траві, котра свіжіє, мов щойно намальована вправним художником, який не пошкодував ні фарби, ні хисту свого, і довкола вуликів бринять золотаві бджоли. Бринять мирно й тихо, і Митрофан

Григорович, ідучи поміж вуликів, приглядається та прислухається до бджіл, і сам він у цю хвилину — мовби добрий дух цієї пасіки, саду, цього ласкавого весняного дня.

Широко, довгоного ступаючи, йде до хати, приносить стільці і всідається на садовій галявинці, залитій сонцем, помережаній тіннями абрикосового гілля. Іван Корнійович Скубицький, голова сільради, теж сідає на принесений стілець, а ми — на лавку, яка не так під бузком стоїть, як у самому бузку, що затінює її рясним листям.

— Живу по-хутірському, — мовби вибачаючись, говорить Митрофан Григорович, і на його довгих губах тремтить усмішка, і в прибляклих очах спалахує сиповатий туманець.

Раптом зводить перед собою великі руки, заляпані смолою, чорні від землі:

— Це ж не помив, піду помию.

— Та нащо мити, — заперечує Скубицький, уважно розглядаючи господаря. Мабуть, подумки відзначає переміни, які відбулися з часу їхньої останньої зустрічі.

— Ну, якщо ви поспішаєте, то поговорю і з немитими руками. — Він кладе їх на широко розставлені коліна і з сумовитим зітханням каже: — Ех, руки, руки!

Який смисл вкладає Митрофан Григорович у свої слова, що криється за його зітханням? На губах знову тремтить усмішка, відблиск усміху бринить на довгообразому обличчі.

— Вісімдесят два роки мені, нажився, набачився.

— Іще більше набачитесь, — зовсім не лукаво підморгує голова сільради.

— А набачуся,— згоджується Митрофан Григорович.

— То, кажете, під час громадянської війни у вашому селі теж була республіка? — цікавимось у старого Журавля про те, про що вже почули від інших людей у Сурсько-Михайлівці. Бо в кого ж запитувати, як не в нього! Та й цікаво почути про дивовижну республіку — таких тоді чимало було по степах, та й не тільки по степах.

— Республіка! — стенає худорлявим плечем Митрофан Григорович. — А була, була, краще б її не згадувати. Тільки не республіка, а самий бандитизм. Добре, що минулося... І Гладченко тут багато шкоди накоїв, і Брова. Хто такий Брова? А націоналіст, трясця його матері, хто ж іще. І Махно сюди навідувався зі своєю бандою. Багато набачився всякої всячини, й Сурсько-Михайлівка теж надивилась, чимало звідала.

Від Мокрої Сури все лине й лине зозулин голос, віщує й віщує, не перестаючи, а біля хати й на хаті туркочуть голуби. Мова Митрофана Григоровича ллється неквапливо, як струмочок, і в той негучний струмочок вплітається розмаїття пташиного співу, басовите гудіння бджіл.

— А Радянську владу я почав тут утворювати в січні дев'ятнадцятого року,— каже старий Журавель.— Якраз після того, як у село вступила Червона Армія. Одразу — ревком, а в ревкомі я був за військового керівника. Скільки ж це я був за військового керівника? — Він задумується.— Ага, до травня місяця... Бачте, вже пам'ять не та, всього не тримає... А пар-

тійна організація у нас появилася у двадцять першому, після того, як із Кам'янська прибув Демкін Григорій Іванович, простий робітник. Його в наше село навмисне прислали, багато допоміг. Славний був чоловік, і діловий, і гарячий.

Знову замислюється Журавель, тільки, здається, в світ його думок не проникнеш, закаzano. Хіба він просто людина похилого віку? Хіба він просто має за зсутуленими плечима вісімдесят два роки? Хіба він просто нажився й надивився?

Авжеж, ні, бо Журавель — це жива історія цього краю, нашої дійсності.

Нашої дійсності, яка творилася саме цими руками, які — важкі, чорні, нароблені — зараз лежать на колінах.

Але довго не можуть влєжати у спокої, вони раз у раз злітають і з важкуватою граційністю ширяють у повітрі, наче птахи.

Ех, руки, руки!

Через сонячний сад повільно йде літня жінка, сапу тримає в руках, а на вустах її проміниться усмішка. Це Ганна Кіндратівна, дружина, або як дехто говорить у селі — Журавлиха. Привіталася, стала біля свого Журавля, слухає, наче й не наслухалася чоловіка за все життя.

— Хто такий Гладченко? Хто ж іще, як не офіцер царської армії, з місцевих. Яке в нього політичне пір'я? Контрреволюціонер, та й годі. Він був і проти тих, і проти других. Зібрав банду на дві сотні й безчинствував.

— За Грушівку розкажи, — озивається Ганна Кіндратівна.

— Ага, за Грушівку, — просить Скубицький, який, мабуть, знає цей випадок, але не відмовиться ще раз послухати.

Журавель запалює цигарку, і в повітрі снується тонкий блакитний димок.

— Ага, значить, за Грушівку. Коли це було? В дев'ятнадцятому... Гладченко їде на конях зі своєю бандою й за селом кого здигає? Та свого товариша, з яким колись в офіцерській школі вчився. Того товариша відпустили до батьків. Ну, обнялись, поцілувались, а потім давай розпитувати один одного — хто й кого б'є, де служить. Я, каже товариш, тепер командиром Червоної Армії. Ех, побачили б ви, що сталося з Гладченком, як почув. Умить вихопив пістолета й на місці застрелив. Страшний був чоловік.

Журавель затулюється і, помовчавши, оповідає далі:

— У Сурсько-Михайлівці він іще, пам'ятаю, був Басараб застрелив. За що? А так, ні за що. Басараб мав гострого язика, сказав щось за банду та її чорні діла, а Гладченко був хуткий на розправу. Раз — і нема людини.

Озивається Ганна Кіндратівна:

— Та він і не просихав, той Гладченко!

— А не просихав, — згоджується Журавель. — Купався в горілці, а руки мив людською кров'ю.

— Може, Марію Паняву знаєте в Сурсько-Михайлівці, — каже жінка. — То в неї сестра була гарна-прегарна. Чоловік десь воює, а вона з малою дитиною в селі під ту хуртовину. То Гладченко візьми й накинь на неї оком, почав приставати десь на вулиці. Вона від нього,

а він — за нею. Вона біжить із малою дитиною на руках, а він слідом, і стріляє вгору, і кричить: «Стій, бо застрелю!» Вона через городи, до Марії, вскочила до хати, зачинились вони з сестрою, а Гладченко по обійстю бігає звіром, усе наказує одчинити двері. Добре, що не послухались, добре, що не пустили, а то й тут не обійшлося б без крові.

Жінка доказала і вмовкла, лише в лагідних очах жеврів пломінець далеких спогадів.

— Усього не перекажеш,— зітхнув старий Журавель.

— Тільки десь подався той Гладченко, наче й не було,— докинула слівце Ганна Кіндратівна.

— ЧК арештувала,— озвався Скубицький.— Довелось бандитові відповісти за всі злочини.

Бджоли снують золотаві, трудові мелодії, пролітають поміж дерев, прямуючи то з вуликів, то до вуликів. Митрофан Григорович дивиться просто в землю, наче на її зеленій, витканій травною сторінці читає оті свої спогади.

— Партосередок наш зріс у двадцять другому році вже до п'ятнадцяти чоловік, почав набирати сили. А сила дрімати не любить, вона хоче якогось доброго діла, без діла їй не обійтись... Тоді ж, у місяці лютому, був я делегатом третього повітового з'їзду комітетів незаможних селян у Катеринославі. Повернувся в село, розказую за той з'їзд, мене всі розпитують, наслухатись не можуть — про колективні господарства їм розказую: як то вже люди при Радянській владі вчаться по-новому ходити коло землі, по-новому обробляти її.

І ми в себе теж надумали колективно хазяїнувати. А щоб закласти основи, спершу виділили фундаторів, так тоді називалось.

— Розкажіть, як займались усуспільненням,— усміхнувся Скубицький.

По обличчю Ганни Кіндратівни теж промайнув усміх.

— Ми усуспільнили все, тільки кури zostались,— каже старий Журавель.— Тільки zostались кури та ще по двадцять соток землі на двір. Думали — раз колективно, то все маємо знести до купи, весь реманент усуспільнити. І однієї серйозної помилки припустились тоді — вирішили ділити плоди своєї праці на їдців. От і виходило, що добре заробляє не той, хто сумлінно трудиться, а той, у кого сім'я велика. Пізніше нас критикували за помилки, але були вони, були...

Ганна Кіндратівна йде до хати, невдовзі повертається — в одній руці полумисок із накраєним білим хлібом, а в другій жовтавий мед. Ставить усе на стільчику перед нами, потім іще приносить ложки, воду в глечики, чашки. Мед блищить на сонці і, зернистий, пахучий, накладений гіркою, поступово стікає, сяючи, світячись.

— Пригощайтесь,— запрошує господиня.

— Ага, пригощайтесь,— каже старий Журавель.— Шість вуликів у нас, то медок маємо. Чи давно тримаю? Щоб давно, то не дуже. А з тих пір, як прихворів, як сухоти до мене вчепились. Може б, і не вчепились, якби життя було спокійне й гладеньке, та тільки де ти таке знайдеш? Але як пристали, так і одстали, тепер здоровий уже.

Митрофан Григорович розводить руками, розглядає їх, мовби тим широким жестом кличе і нас подивитись на його руки та на нього самого, щоб пересвідчитись, що він і справді видужав, справді здоровий.

Мед пахучий, духмяний, і тут, у садку, на вільній волі травневого дня, де літають бджоли, де туркочуть певгомонні голуби, видається особливо смачним.

— Потім чимало в селі організувалось колгоспів,— розповідає Журавель,— а тільки нас по всіх усядах знали як ленінців. Так і називали наших колгоспників — ленінці. Бо наш колгосп одразу став носити ім'я Леніна.

В бровах — світлі костриччини сивипи. Паморозь. На підборідді теж паморозь. А голос — приглушений, теплий — то пригасає, то дужчає.

— У Криничках я був головою комітету незможних селян, мене райком призначив. У Мапуільському районі завідував райземвідділом.

— Розкажіть, як у колгоспі появилася перший трактор,— просить Скубицький, який, мабуть, чув про цей незабутній день від різних людей у Сурсько-Михайлівці, а тепер іще коротить послухати й від старого Журавля.

— У двадцять п'ятому році трактор появилася. Я на той час знову повернувся в своє село. Чого повернувся? А на клопотання наших колгоспників.— Обличчя Митрофана Григоровича розцвітає від давнього спомину.— Вони й туди почали бити, й туди, щоб мене назад повернули в колгосп імені Леніна, бо, мовляв, я з ними закладав господарство, то давай разом і хазяйнувати. Ну, я й повернувся... А з тяглом тоді було скрутно, ой скрутно, копей

не вистачало, щоб обробити всю землю, щоб доглянути. А чутки серед селян почали всякі поширюватись — і там начебто появився трактор у комуні, й там уже бачили, як оре, то чом би й нам не поклопотатись, щоб держава виділила. Ну, я в Катеринослав ударився, в обком. І що? Відразу пообіцяли виділити трактор. Тільки, кажуть, хто ж у вас оратиме на ньому, де ви тракториста візьмете? І порадили — послати людину на курси, хай вивчиться. Я й послав Музиченка Мусія Омеляновича, спритний такий був чоловік до всякої техніки в нашому колгоспі. І не дуже довго й чекали в селі на той трактор. Якраз Музиченко вивчився — й трактор дали. Він як сів на ту машину залізну, так і приїхав на ній у село.

— Мітинг був? — запитує Скубицький, і з тону голосу вловлюється, що йому чомусь хочеться, аби в ті далекі часи, відділені від нинішнього дня п'ятдесятьма роками, неодмінно був мітинг.

— Та ні, не було, — відказує Журавель.

— Як не було? — дивується Скубицький. — І люди не зібрались?

— Чому ж не зібралися, — заперечує Журавель. — Ще трактора в селі не було, а народ уже перебалакується про новину, вже чекає. Та й чом не чекати, коли така дивовижа, коли кожне наслухалось, а бачити не бачило.

— Чекали, чекали, — озивається Ганна Кіндратівна.

— Ото як під'їхав Музиченко на тракторі до села, то всі й почали збігатись. Одразу в поле подались. Попереду трактор, а люди вже за ним сунуть, як граки за плугом, а кому

нетерпеливиться, той і наперед вискакує, щоб подивитись на трактора спереду, щоб і на Музиченка подивитись. А він сидить, гордий, зуби зціпив, наче води в рот набрав, і тримає... Отак і першу борозну проклали в той день.

Митрофан Григорович випростується, зорить примруженими очима через садок ген-ген у поля, що голубіють за Сухою Сурою — чи не отам і було прокладено першу борозну в далекому двадцять п'ятому?

— Потім молотарку наш колгосп одержав, усілякий сільськогосподарський реманент, міцно почали ставати на ноги. До десятиріччя Жовтня наше господарство вже було на виду, жоден куркуль не сказав би, що біднота не вмів хазяйнувати, що нічого не домоглась на спільній ниві.

— Митрофане Григоровичу, а ви були в селі, коли в Сурсько-Михайлівку приїжджав Калінін? — запитує Скубицький.

Йому, голові сільради, приємно що в їхньому селі є такий славний чоловік, як Журавель. Чоловік, який встановлював у Сурсько-Михайлівці Радянську владу. Який організовував бідноту до колгоспу. Який домігся для колгоспу імені Леніна першого трактора. Який бачив Калініна — й не десь, скажімо, в Москві, а в рідній-таки Сурсько-Михайлівці.

І ми розуміємо голову сільради в його законній гордості, і ми цілком поділяємо його почуття.

— Авжеж, був, — відповідає Журавель.

— У двадцятому році?

— Авжеж, у двадцятому. Тоді, пам'ятаю, приїхав Калінін, а разом із ним і секретар

губкому партії Квірінг. Хтось третій супроводжував їх, але вже не скажу, хто саме, призабулось. Народу тоді посходилося на майдані перед теперішньою школою багато — навіть із Червоного Маяка були, з Нікольського, з інших сіл. Найдужче запам'ятались мені перші слова, які сказав Калінін.

Старий Журавель випинає груди, вище підносить голову і — трохи голосніше, ніж досі, — говорить:

— «Від старшої сестри Росії я привіз вам найкращі побажання!» Так тоді сказав Калінін на мітингу перед людьми.

З виразу обличчя Скубицького можна вгадати: він гордий і тим, що слова, проголошені першим Всеросійським старостою в Сурсько-Михайлівці більше піз півстоліття тому, не пропали марно, що вони завжди жили в людській свідомості, що вони долинули до нинішнього дня. Що сказане Калініним для таких людей, як Журавель та його товариші, було важливим і цінним, визначало їхню поведінку, вчинки, допомагало в скрутну хвилину.

Митрофан Григорович по короткій паузі упевнено, з довірою до своєї пам'яті, яка в цьому таки не підвела його, повторює:

— «Від старшої сестри Росії я привіз вам найкращі побажання!» Отак і сказав, слово в слово.

— Про що ж говорилось на мітингу?

— Про міжнародне становище, про внутрішні завдання. Про те, що селяни повинні виконати свій обов'язок перед новою державою. Знаєте, — звертається до Скубицького, — слід було б увічнити цю подію. Дошку з написом

почепити на школі, перед якою виступав Калінін. Щоб не тільки старші, а й молодше покоління знало.

— Авжеж,— згоджується Скубицький.— Неодмінно з таким клопотанням увійдемо до райкому партії, гадаю, нам допоможуть.

— А на дошці треба гарні слова написати. Знаєте які?

— Які? — Скубицький дивиться уважно, очікувально.

— А ті слова, які Калінін виголосив на початку свого виступу. Правда?

— Правда,— киває голова сільради.— Так, мабуть, і зробимо.

Цікаво й повчально їх слухати — Журавля, який був головою волревкому в Сурсько-Михайлівці після того, як ліквідували комнезами, та Скубицького, котрий є головою виконавчого комітету в цьому самому селі протягом останніх десяти років («Уже одинадцятий рік,— уточнив педавно в степу Іван Корнійович.— Із березня шістдесят п'ятого»). Зараз Скубицький уважно прислухається до того, що розповідає Журавель, бере собі в душу поради мудрого чоловіка, який прожив непросте й пелегке життя.

Власне, Митрофан Григорович ніколи не відчував себе поза громадським життям, поза насуцними проблемами, якими живуть село, колгосп, держава. Ті проблеми завжди були його плоттю, і цю саму плоть складають для нього й тепер.

Ганна Кіндратівна йде до хати і через хвилину-дві приносить купу якихось паперів, фотознімків і віддає чоловікові.

— Ось,— показує Журавель, — мандат цей і досі зберігаю.

Таки й справді дорогоцінна реліквія. «Мандат № 33 делегата з Катеринославського повітового з'їзду комітету незаможних селян, виданий товаришеві Журавлю Митрофану... Від Сурсько-Михайлівської волості. Село Сурсько-Михайлівка».

— Подивіться, — показує великий фотознімок, — цікаво. Ось Фрунзе, а від нього неподалік і я.

На картці — учасники з'їзду Рад робітничих і селянських червоних депутатів. З'їзд відбувався в 1922 році в Катеринославі. Рішучі, вольові обличчя тих, хто, нарешті, взяв владу в свої руки, став господарем свого майбутнього, своєї долі.

Серед них — і Митрофан Григорович Журавель, тільки не такий, як оце сидить зараз у сонячному саду, а молодий, з відважним поглядом.

Дивиться просто на нас — із героїчного минулого в нинішній день. У цей мирний і ласкавий день.

Декого з тих, із ким сфотографувався, Митрофан Григорович не забув і до сьогодні, називає їхні прізвиська, розказує, що та з ким сталося.

І після його скупуватих слів чужі, незнайомі обличчя наче ближчають, прорізаються через товщу часу живими рисами, неповторною вдачею.

Для історії вони назавжди zostались молодими. Сповненими віри в майбутнє, в ім'я якого боролись і жили.

Знову від Сухої Сури озивається зозуля, і її голос м'яко лунає в непорушному повітрі. Ніяк не заспокоїться, все віщує і віщує довгі роки старому Журавлеві.

IV. ВДИВЛЯЮЧИСЬ У МАЙБУТНЄ

Людина народжується в Сурсько-Михайлівці, тут закопано її дитячу пуповину, саме тут свідомість пускає в землю спрагли, жадібні корінці, п'є соки її, щоб згодом пам'ятати смак, живлющий по всіх усядах.

По всіх усядах, куди лишень закине доля. І не тільки доля, а й бурхливий час, який, наче Суха або Мокра Сура в повінь, здатен підхопити вербовий листок і занести його до Дніпра, а вже з Дніпра — в Чорне море.

А куди з Чорного моря?

Сурсько-Михайлівка, це стародавнє село, має пам'ять, колективну пам'ять людей, і вона сягає в далеку давнину, береже значні події, видатних своїх жителів. Береже сьогодні, берегтиме й завтра, бо така вже властивість живої душі. А ті, хто колись виїхав із Сурсько-Михайлівки, кого вона послала в світи, бо не могла замкнутись у собі, відокремившись од дійсності,— вони, в свою чергу, пам'ятають Сурсько-Михайлівку, і рідне село та його люди повсюдно перебувають із ними.

Отаким чином Сурсько-Михайлівка нині присутня і в Москві, і в Ленінграді. Живе в Дніпропетровську, Києві. В Сибіру й на Далекому Сході. Здається, в будь-якому куточку нашого неосяжного Радянського Союзу. І над цим не

можна не задуматись, а задумавшись і зрозумівши це явище, — не відчути захоплення!

Розповідаючи про Сурсько-Михайлівку, задумуючись над отакими явищами в її житті-бутті, які ріднять її з усією нашою країною, не можна, мабуть, обминути в своїй розповіді людину, котра віддала їй, степам рідним світлий дар своєї любові, племінь свого мистецького хисту.

Йдеться про Григорія Якименка.

«...Село Покидьки розтяглося по глибокій балці. Хати заглядали своїми підсліпуватими маленькими вікнами вниз, де по камінцях і рудому глесві поміж кучерявими вербами і струнками яворами дзюрчав потік. Коли їхати великим шляхом до повітового міста, то села зовсім не помітно.

На високім бугрі стоїть біла церква, а далі, понад балкою, сіріють вітряки. І, побачивши церкву, приїжджі скидають шапки і побожно хрестяться. Зимом Покидьки заносило снігом, на хати намітало замети і стріхи зарівнювало з буграми, — і тоді здавалось, що люди живуть не в хатах, а в кублах, продовбаних у снігових горах. Життя в селі завмирало, і тільки кудлатий дим снував над балкою і нагадував, що там десь, під снігом, тліє життя.

Зате навесні, коли верби, насумувавшись, якось непомітно викидали кашку, а потім одягались молодим листям, коли зацвітали вишні й груші, Покидьки набирались пишного й святкового кольору».

Наведені рядки — з оповідання «Скупий», і це оповідання належить перу Григорія Хомича Якименка, сільського вчителя, в душі якого

завжди горіла іскра любові до літератури та до рідного села Сурсько-Михайлівки. В оповіданні фігурує село Покидьки дореволюційного часу, проте той, хто бував на батьківщині Григорія Хомича, впізнає в змальованому селі саме Сурсько-Михайлівку.

Село певпізнанно змінилось з тієї пори, про яку пише письменник, з тієї пори, коли люди мріяли про кращу долю, боролися за неї, тепер воно набрало інших промовистих прикмет, а все ж таки крізь пелену часу бачиться саме таким, яким постає на сторінках книжки село Покидьки.

Ось як починається твір «На весілля».

«Кінець травня. Більше двох тижнів степ не бачив ні краплинки дощу. Хліба поскручувались і почали жовкнути; толоки повигоряли і стали сірими, непривітними. По них бігали прудкі ховрашки, мов одурілі від голоду й спеки; вопи жалібно свистіли, наганяючи сум на степ. Ніде ні пташки, ні деревця. На небі ні хмарочки. Сонце палить. Голодна череда сновигає, похнюпивши голови, а за нею стовпами — сіра курява. Худоба хапає молочай, будяки, довго махає головою з посоловілими очима, знов вішає голову і йде далі. Даремно чередник, чорний, як земля, кричить охриплим голосом і бігає з костуром за скотиною: вона не слухає й не бачить, як той сердиться та лютує і волочить свиту за рукав. Але буває, що чередник шпурляє костур і влучає по голові або по рогах неслухняну товаряку, і та тоді довго мотає головою, наче сердиться на його жорстокість. У повітрі спека, пилюга. І видно, що й чередникові хочеться затушкати

чимсь холодним важку свою голову, сісти на гарячу землю і ждати ночі».

Правда ж, цікаве віконечко в минуле, яке ми нині сприймаємо як давнину, котрій не повернутись? Правда ж, пластично змальований степ у його колоритних подробицях, правда ж, переконливо, одним-двома штрихами зображено затурканого наймитською працею чередника, для якого світ почуттів зводиться лише до страждаць і болю? Таким постає минуле сурсько-михайлівців під пером їхнього земляка Григорія Хомича Якименка. І чи в самих лише сурсько-михайлівців було воно тоді таке?

І — зверніть увагу! — незважаючи на складні соціально-побутові обставини життя своїх земляків за царизму, письменник не перестає захоплюватись красою степу, для його змалювання знаходить скупі, ощадливі слова, які створюють містку, сповнену непідробного настрою картину.

Нелегко склалося життя Григорія Якименка. Народився в 1883 році. Здобув освіту, став сільським учителем. Людина пристрасних поривань, неспокійної душі, він не міг стояти остороць подій першої російської революції 1905 року і, звичайно, кинувся в саму гущу. Молодого вчителя спіткала доля всіх тих, хто активно виступав проти основ існуючого ладу, — він потрапляє під арешт, його висилають з Катеринославщини. Поневіряння в пошуках шматка хліба, будь-якої роботи і, нарешті, Кубань. Починається перша світова війна, і, звісно, Григорія Якименка силоміць забирають до царської армії, женуть на фронт. Згодом знову опиняється на Кубані — саме в розпалі

класової битви, яка розгорнулася після Жовтня, саме в період становлення Радянської влади. Одружується на вчительці з міста Темрюка. В 1922 році з сім'єю (з синами Левком та Анатолієм) повертається в Сурсько-Михайлівку, яка ніколи не забувалася. Вчителюють удвох із дружиною в школі. В 1937 році знову переїжджають на Кубань, у місто Темрюк. Тут у січні 1967 року й перестало битися його серце. Був тоді вже Григорій Хомич у 84-літньому віці.

Багато чи мало подій випало на долю цього невгамовного сурсько-михайлівця? Але у вчинках своїх завжди був Григорій Хомич з рідним народом, вірним йому зостався і в творчості.

Знаний і люблений з дитинства край надихав його завжди, степовики неминуче мали стати героями його оповідань — і стали. Вслухайтесь лишень у музику землі, яка звучить у таких творах письменника, як «Мета», «На весілля», «Дзвонар», «Без хліба» тощо, — так почути й відобразити її міг лише закоханий син, той, кому була вона не байдужа. А пригляньтесь до долі персонажів його ранніх і пізніх творів, — хіба вони не пагадають вам долю колишніх жителів Сурсько-Михайлівки й інших степових сіл? Як запали в душу Григорія Хомича зі своєю нуждою, злиднями, поневіряннями, так і постали згодом на сторінках творів.

Григорій Якименко — хочеться наголосити на цьому — був активним будівником життя, ніколи не стояв осторонь важливих подій. І так завжди. Ми вже згадували про те, що під час

першої російської революції він зазнав утисків і переслідувань жандармського режиму, сидів у тюрмі, був висланий за межі Катеринославщини. А після Великого Жовтня, ідеали якого сприйняті були всім серцем, Григорій Хомич став неабияким агітатором за колективні засади господарювання. Його, вчителя, слухали селяни, але не слід забувати про те, який тоді був складний і напружений час, як небезпечно діяли класові вороги. І сільські куркулі одного разу вирішили поквитатися з тим, хто намагався розкрити незаможникам очі на Ленінський кооперативний план, хто не боявся відверто говорити про здирників.

Про цей випадок Григорій Якименко розповідав так:

«Недалеко від моєї хати, біля цвинтаря в куцах, куркулі зробили засідку і схопили мене. Приставили ножа до горла і говорять: «Ну, кінець твоїй колективізації». А я їй відповідаю: «Вбивайте, тільки з моїм вбивством не припиниться колективізація».

Тоді відважному вчителеві допоміг лише щасливий випадок.

І, звичайно, будучи вірний правді життя, Григорій Хомич у своїй творчості не міг не відобразити тих змін, які прийшли в Сурсько-Михайлівку. Не міг не показати, як мінялась людська психіка, як у людську свідомість уходили соціалістичні норми, котрі диктували нові стосунки.

Трудно склалась доля Миколи Порфировича Чумака, який нині за чабана в колгоспі. В імперіалістичну війну марно проливав кров, був контужений. І тому така зрозуміла, така

близька батькова радість, коли він перед випадковим співбесідником з гордістю хвалиться своїм сином Андрійком.

«Прийшло літо. В колгоспі молотьба. Наш Андрійко і собі: піду та й годі!

Найшовся напарник, пішли. Дав їм бригадир батіг коней поганяти, соломую сіткою тягати від соломотряса до ожереду. І ганяли, та ще й як ганяли!.. Вдома ми надіялись, що, може, коли хоч проспять свою роботу. Ніколи не будили. Приходив же увечері з роботи втомлений. Упаде й спить. Літом ніч коротка. Так що ж ви думаєте? Ні разу не проспав! Сам прокинеться до схід сонця — і гайда на тік до машини...

А з якою радістю він приніс додому зароблені перші гроші...

Скінчив Андрійко семирічку, колгосп послав його в технічну школу. Дали йому трактора. Прилип хлопець до тієї машини. Доглядав її, чепуривав. Норми оранки перевиконував. Мав подяки. Вступив у комсомол. Ще дужче наплиг на оранку. Людям на користь, батькам — на гордість».

Як не згадати ту гірку й невеселу атмосферу, котра панує в оповіданні «На весіллі», і як не порівняти її з мажорними нотками, що звучать у процитованому уривку з іншого твору. Авжеж, змінились часи — змінилось і людське ставлення до праці, побагатшав внутрішній світ трудівників.

Григорій Хомич, живучи в місті Темрюк на Кубані, не забував Сурсько-Михайлівки. Перед його зором поставала вона кожною вуличкою, садибою, кожною могилою в степу. Була йому

близька долею кожної людини, яку знав замолу. А також усіма тими героїчними подіями революційної та пореволюційної пори, що стали міцними підвалинами нинішньої доби.

Своїми думками, спогадами він часто лине на береги Сухої Сури. Хоч маленька та непоказна річечка, зате — рідна, зате пролягла йому своєю тихою водою через самісіньке серце. Пише листи землякам, вони відповідають, і Григорій Хомич знає всі новини.

Зворушливо звучать його рядки в листі до Митрофана Григоровича Журавля, з котрим колись багато мріялось про майбутнє, котрий наближенню майбутнього, нинішнього дня, віддав усю свою снагу:

«Ні, хлопці. Ми з вами живемо в такий період побудови нового життя, що відпочивати нам на лаврах не дано».

А в листі до сестри:

«Ти бачиш, Папо, як Радянська влада бореться за мир для всіх людей. Хіба можна таку владу не любити?.. Ставай, сестро, поряд зі мною, та щиро, від усього серця поклонімося нашій щасливій радянській долі за себе і за світлу долю дітей наших».

Там, на Кубані, у місті Темрюк, бачиться й бачиться йому Сурсько-Михайлівка. І постає не тільки з численних легенд та переказів, чуваних у дитинстві. І не тільки тією дійсністю, свідком та учасником якої випало бути. А також своїм завтрашнім днем, який невіддільний від майбутнього всієї нашої держави.

Олексій Григорович Жиган, який тоді головував у колгоспі, одержав якось від Григорія

Якименка схвильованого листа, де, зокрема, ішлося про те, щоб увічнити недавнє революційне минуле рідного села для нащадків, для майбутніх поколінь.

«Бачиш, друже, скільки я завдав тобі роботи. А ти хворіти лагодитися. Ні, голубе, у мене не полежиш. Засукуй рукава, клич хлопців, і беріться до роботи так, як колись ми робили в косовицю та молотьбу... Нащадки наші подякують за це».

Образ молодості, образ Сурсько-Михайлівки, образ прийдешнього, яке всім завзяттям мозку і всією силою рук треба готувати сьогодні...

Григорій Хомич жив і творив. Мабуть, життя і творчість були для нього синонімами, склали спільну сутність. Вродженим чуттям своїм він, мабуть, усвідомлював, що інакше не можна, що смисл тільки в цьому поєднанні.

Видатний наш письменник Михайло Стельмах у відгуку на твори Григорія Хомича Якименка, де йшлося про українські та кубанські степи, сказав:

«...А оце знову, перечитуючи ті оповідання, трохи поправлені автором, тішуся й радію: добре, що в світі є благодатний край Кубань, що живуть у цьому краї мужні, працьовиті, сердечні люди, а серед них і Григорій Хомич Якименко, вчитель і письменник, в грудях якого б'ється серце, по вінця виповнене любов'ю до простих, трудящих людей. До їхнього життя, як видно, Григорій Хомич пильно придивляється вже не один десяток літ. Краці з його оповіданнячок, мовби ті коштовні намистинки, легко й природно нижуться в гарненький разочок—

збірочку. Такі речі, як «На весілля», «Скупий», «Льонька», «Прострелена шинель», «Друзі», «Шкіпер Сидоренко» та інші, написані майстерно, свіжо. Вони свідчать про неабиякий хист Григорія Хомича».

Близько сорока років Григорій Хомич не був у Сурсько-Михайлівці, на довгий час — майже на півжиття — його другою батьківщиною стала Кубань. Кубань, яку він полюбив і про яку теж написав зворушливі рядки. Але Сурсько-Михайлівка не забула свого вірного сина, який не забував і її. Сурсько-Михайлівка пам'ятає його й по нинішній день.

Спитайте Івана Корнійовича Скубицького, голову сільради, й він докладно розказуватиме про місцевого письменника, про його сім'ю, про людей, котрих Григорій Хомич учив іще давним-давно, ще до народження самого Івана Корнійовича.

Спитайте Івана Федоровича Коржа, головного агронома колгоспу «Комуніст», і той розповість не тільки про старого вчителя, а й про його сина, Лева Григоровича, який нині живе в Москві, став відомим літературознавцем. І поцікавиться, чи не потрапляв вам до рук роман Лева Григоровича, в якому начебто йдеться про чотири родини, про складну їхню долю, — чи часом не про Сурсько-Михайлівку написано? І з виразу обличчя агронома Коржа ви зрозумієте, що йому хочеться, щоб цей роман був написаний саме на місцевому матеріалі, що йому чомусь віриться — знайшлось у книзі місце й про їхній старовинний рід Коржів, коріння якого сягає в сиву давнину.

Зайдіть у середню школу, поговоріть із учителями — авжеж, вони знають про Григорія Хомича. Нове покоління не зустрічалося з ним, але знають.

І ті колеги не забули, що вже на пенсію давно повиходили. І ті зі старожилів у селі, котрих давно колись учив Григорій Хомич.

Отак подумати — неповторний у своїй красі степ пам'ятає Григорія Якименка.

І Гофра Могила в степу. І тихенька Сура. Бо хіба може бути інакше?

Адже про цей край він написав так:

«Сяйво весняного сонця кидалось по всіх затінках, картало волохаті тіні, пишпорило за кожною грудочкою, примушувало жити швидко й бадьоро. На його поклик озивалася земля дзюрчанням потоків, дзвоном струмочків, шелестом перших листочків на деревах. Наче багачка, яка довго ховалась з донькою красунею, вона тепер викидала напоказ сусідам білі полотна та рядна вишиваного цвіту, килими зеленого шовку, пишпалась. І все сміялось...»

А в листі до сестри писав:

«А ти знаєш, що при Радянській владі людям потрібно 150 літ жити!»

V. У СТЕПОВОМУ ВИРІЮ

— Поїдемо на степ,— сказав якомсь Іван Корнійович Скубицький, коли ми заглянули до нього в сільраду. І, дивлячись у вікно, понад зеленуватою молодію вербичкою, і мовби вже бачачи своїм внутрішнім зором далекі простори, повторив: — Сьогодні поїдемо на степ.

Проте отак відразу поїхати не пощастило. Той у Сурсько-Михайлівці, кому треба сьогодні зустріти голову, якимось невідомим, дивовижним чуттям знає, коли й де його можна побачити, а тому-то відвідувачі взяли Івана Корнійовича в полон. А їх так просто не відпустиш, кожному маєш дати відповідь, допомогти розв'язати наболіле.

Зрештою — ось і степ, і завжди уважні, з глибинкою очі Скубицького вбирають неповторні безмежжя, які сувоями розгортаються й розгортаються довкола, і, здається, нема краю їхньому розмаїттю. І в той же час подібності та схожості кожного видолінка, пагорка чи балки.

Тут небо видається особливо безмежним. Чи не тому, що напинається над безкраїми степами, які тікають і тікають у далину, а в тій далині, такій мінливій, спробуй роздивись обрїй. А може, степи видаються безобрїйними, що над ними сяє отакої глибини й ширини небо?

Мов океан. І по його чистій блакиті неквапно плывуть сніжно-білі та сніжно-голубі хмарки — наче вісники з минулого в майбутнє. Отут, у степу, хочеться жити й почувати себе в його ритмі, в його масштабі — повільно, неквапливо, не тратячись на несуттєве, а тільки на головне. Мабуть, люди саме так (або подібно бодай) відчувають ці простори, а тому степовики в своєму поведженні, в тому, як дивляться на вас, як міркують, іноді схожі на оцей степ.

Наче їхніми очима розсудливо й глибоко зорить на вас оце степове безмежжя.

А чи то тільки так здається захопленому оку, яке прагне зачарувань?

Все життя проживши в степах, вигойдавшись, сказати б, у їхній колісці, уже, здається, можна було б звикнути до них, не дивитися, сприймаючи підсвідомо, чи що. А Іван Корнійович Скубицький усе вбирає їх очима, мовби сторінка за сторінкою читає цікаву книжку, яка ніколи не буває незмінною, яка міняється не те що протягом років чи віків, а навіть одного дня. Авжеж, не протягом весни чи літа, осені чи зими, а навіть за один день, і не тільки за один день, а й годину, а то якусь хвилину.

Вмій тільки читати, вмій помічати, стежити за пастроями— і у відповідь степ майстерно загріє в твоїй душі, будячи високі, неповторні настрої, і ти почуватимешся найщасливішою людиною.

Людиною, яка причастилась до цього степу, його видних і невидних таємниць.

Перша виробнича дільниця — пайвіддаленіша в колгоспі «Комуніст», і, поки доберешся до неї, перед тобою промайне не одна сторінка книги поля, дбайливо обробленого людськими руками, книги травня, книги весни, яка така прекрасна в цю благословенну пору. І — що дивує! — за всю дорогу можеш не зустріти жодної машини, не здибати жодної людини, мовби їх тут немає, мовби земля у своїй ворожайній красі живе сама-самісінька.

Та чи можливий степ без трудівника?

І раптом виринає обжитий масив — поміж дерев стоять будиночки, видніє техніка. В за-тінку за столиком сидять механізатори. Зараз

уже по першій годині дня, пора перезміни, й вони, відробивши з раннього ранку свою зміну, відпочивають.

Скубицький приглядається до механізаторів, обводить поглядом територію польового стану. Звідкись неподалік приємно пахне стравою — очевидно, скоро обід.

— А де Васенія? — запитує Скубицький про завідувача першої ділянки.

— Та хвилини двадцять як поїхав, — одказує смаглявий та чорночубий, поглядаючи на зелений степ так, наче сподівається там углядіти слід Васеніна, який іще недавно був тут.

— Куди поїхав? — запитує Скубицький.

— Під Грушівку.

— Під Грушівку? — зводить брови Іван Корнійович, задумуючись. У цю хвилю він міркує над тим, яка нагальна справа могла покликати завідувача ділянки під село Грушівку.

— А там, у лузі над Сурою, літній загін для телят мають ставити.

— Ага, — яснішає чоло Скубицького. — Ми там і знайдемо його... А де Юхатов?

Іван Васильович Юхатов — знатний механізатор-кукурудзовод, кавалер ордена Леніна та інших високих урядових відзнак. Він працює саме тут, на першій ділянці. В Сурсько-Михайлівці вже не вперше нам казали: познайомтеся з Юхатовим. Радили: зустріньтесь неодмінно з Юхатовим. Дивувались: невже ви досі не бачили Юхатова? І мимоволі він уже почав нам бачитися серед усіх тих людей, незнайомих, яких випадало зустріти в селі чи на степу. Скубицький уже давненько обіцяв звести нас із знатним механізатором, який зажив

такої шани серед колгоспників. Нарешті нині трапилась нагода.

— Юхатов має скоро бути отут на стані, в нього якраз перезміна.

Смагливий та чорночубий механізатор позирає на дорогу, що стелеться вздовж посадки, де, на його гадку, з хвилини на хвилину має показатись Юхатов.

На дорозі пустельно.

— Найкраще перестріти його на степу,— вголос міркує Скубицький.

Тут усе для нього знане, близьке. Іванові Корнійовичу, який завжди обізнаний з колгоспними ділами, добре відомо, де й коли можна здібати будь-яку людину. На якій дільниці, на якому стані, на якому полі. Йому відомо, хто зараз просапує, чи підживлює, хто подався в район, у Солоне, а хто й у область, у Дніпропетровськ.

Він знає, де ділянка, яку обробляє Іван Васильович Юхатов. Так само, як знає ділянки всіх інших механізаторів колгоспу «Комуніст».

Степ знову розгортається наокіл, знову підставляє сонцю свої могутні груди, а вони вдячно приймають потоки гарячого проміння, що летиться і летиться щедрою безшелесною зливою. Ця злива ласкава й лагідна, мов материнська ласка.

На узбіччі дороги, в затінку посадки, сидять навпочіпки двоє чоловіків і, видно, бесіднують. Двоє подорожніх зустрілись у степу й надумали перекинутися словом-другим? І оскільки людину в таких зелених просторах зустріти значно цікавіше, ніж десь у натовпі, ми вже зоддалік приглядаємось до тих чоловіків.

— Отой, що праворуч,— озивається Скубицький,— і є Іван Васильович Юхатов. А поруч із ним його напарник, перезмінка в них.

І зараз голова сільради має такий вираз обличчя, наче зрадів цій зустрічі, зрадів можливості поговорити з людьми саме тут, у степу.

— Що поробляєте? — запитує Скубицький. Хоча він, звісно, знає, яка саме зараз робота в механізаторів, і зокрема в Юхатова.

— А що, підживлюємо кукурудзу, — каже Юхатов. Голос у нього глухуватий — від природи такий чи, може, в степах набутий?

— Підживлення,— згоджується напарник.

— На скільки показує поле?

— Та на п'ятдесят п'ять.

— А на скільки брали зобов'язання?

— На стільки й брав,— відповідає Юхатов. Він спокійний, зосереджений, дивиться уважно.— Тут у мене 196 гектарів кукурудзи. Та ще 56 гектарів соняшника.

Слова його скупі, вивірені.

— То я піду,— каже напарник і невдовзі зникає в лісопосадці. Якийсь час мотор трактора працює на попередніх обертах, далі змінює ритм — отже, агрегат рушив.

— Та ще силосної кукурудзи маю 55 гектарів,— додає Юхатов, дочекавшись, коли трактор почав віддалятися поза посадкою, невидний з дороги.

— Отже, роботи вистачає? — мовить Скубицький і ледь-ледь усміхається темними очима.

— А коли її бракує? — відповідає незворушений Юхатов.— Без роботи не живемо.— Замислюється на коротку мить, пускаючи погляд над морем озимої пшениці, що прослалася

через дорогу. Пшениця густа, колосиста — молодесенькою щетинкою витикаються вусики.— Добре, що дощ пройшов...

— Але ж не скрізь,— озивається Іван Корнійович.— На якій ділянці покrapало, а до якої й не добрався.

— Сьогодні знову парить,— Юхатов позирає на небо.— Що ж, підживлення внесемо, дощик пройшов... Ось тільки осот... У міжряддях — машина бере його, а біля рослини — руками годилося б.

Скубицький перебиває — видно, він сподівався, що розмова потече в такому руслі.

— Неодмінно школу підключимо. Якраз закінчується навчання в молодших класах. Сьогодні вони подались на другу та третю ділянки, а там і до вас.

— Звичайно,— каже Юхатов,— без них не обійдешся й біля кабачків, і біля помідорів, але ж хай і до кукурудзи навідаються.

— Я,— каже згодом,— води зараз хочу холодної, за смачною водою сучив.

Продираємось через посадку — кукурудзяний лан рівнесенький, мов стіл, а на тому столі дружними зелененькими свічками поспиналися сходи. Як їх багато, зникають ген удаліні, зливаючись, творячи озеро ніжної, пухнастої зелені. Віддалеки поплив трактор, на якому ледь видніє постать напарника.

— В мене кукурудза в цьому році там, де була й торік,— каже Юхатов, примруженими очима оглядаючи лан. І не втямиш зараз — вдоволення чи невдоволення звучить у його голосі.

Питаємо, за віщо удостоєний ордена Леніна та інших високих урядових нагород.

— А за роботу,— відказує уникливо Юхатов.

— Але ж інші теж не дармують,— докидає голова сільради.

— За що ж, за роботу,— повторює Юхатов, який, здається, і справді зараз не знаходить слів, щоб розповісти про свою роботу.

Та й, подумати, хіба її не видно? Ось чорна благодатна земля — хіба не робота? Ось по-дитячому виструнчені стебельця кукурудзи — хіба не робота? І не чиясь, а його. Якби його тут, біля посадки, запитати, що таке життя, то він, мабуть, відповів би: робота. І в цьому був би смисл людського існування, відкритий і утверджений ним, Іваном Васильовичем, знатним механізатором із колгоспу «Комуніст», який не вміє розказувати за себе. Але зате так тепло й шанобливо говорять про нього інші.

Повертаємось на дорогу, по якій весело біжить вантажна машина. Юхатов ізлегка махає рукою, і шофер зупиняється.

— Куди? — запитує Скубицький у шофера.

— Ось хлопців завезу на обід,— киває шофер головою на механізаторів, що сидять у кузові,— а потім іще по доярок їхати.— Він, видно, квапиться, бо каже невдоволено — чи не тому невдоволений, що в цю пору час дорогий, його треба цінувати? — Одних одвезти, других привезти. А потім не забути ще й свою жінку на роботу завезти.

Механізатори в кузові ледь-ледь розгладили обличчя в короткочасних усмішках — мабуть, тому, що мусив чоловік ще свою жінку доставити на роботу, й тут крилась якась тільки їм відома причина.

— То сідаєш чи ні? — шофер до Юхатова.

— Авжеж, сідаю,— мовив Іван Васильович, ставлячи ногу на колесо, а другу заносючи в кузов.

Котрийсь із механізаторів — ізвідти, з гурту,— обізвався:

— Іване Корнійовичу, годилося б якось налагодити з куривом!

— А що? — насторожився Скубицький в передчутті якоїсь справедливої скарги.

— Та знаєте, яке наше життя? В степ їдемо вдосвіта, коли магазини ще не відчинені, а повертаємось пізно, коли вже зачинені, от курива не завжди й дістанеш.

— Ага, ага,— згодився шофер у кабіні.— Я-то стрельну в кого-небудь по дорозі, бо весь час на колесах, а як тому, хто на тракторі? Не пожене з загінки трактора, щоб догнати в степу якогось мотоцикліста, аби попросити цигарку.

В кузові засміялись. І Юхатов, що прислухався до балачки, теж усміхнувся.

— Та й пива іноді б хотілося,— задержува-то мовив той самий механізатор, який заговорив про куриво. Мабуть, тому згадав про пиво, що побачив порожні дві пляшки на узбіччі в траві.

— Пива вже нема,— майже винувато сказав Іван Корнійович.

— Коли я вип'ю пива, то мені води не хочеться,— під схвальні усмішки товаришів говорив механізатор.

— Розмовлятиму сьогодні чи завтра з головою колгоспу,— пообіцяв Скубицький.— Неодмінно налагодимо.

— Хай би обліковець турбувався,— порадив шофер.

— От як був за такого дід Харитон,— мовив балакучий механізатор,— діло крутилось. І ситро було, навіть цукерки. А що вже там про цигарки казати. Ото в обід підскочив на стан, узяв те-се, й гаразд. І для сільпо добре — ви-торг... А то без курива нудишся цілий день, наче без молодиці.

На смаглих обличчях знову зацвіли веселі усмішки.

— Авжеж, — згодився Скубицький,— іноді просто в роті потримаєш цигарку — і вже легше. Побалакаємо з головою колгоспу, налагодимо.

— То поїхали, чи що? Бо час не стоїть! — Шофер, висунувшись із кабіни, запитував чи то в Юхатова, що сидів серед товаришів, чи то в Скубицького.

— Поїхали,— загомоніли всі відразу.

І вже коли машина з людьми погуркотіла вперед, збиваючи на дорозі довгу пелену куряви, Іван Корнійович сказав:

— Така пора, що всі поспішають, кожную хвилину цінують. А тим більше такі, як Юхатов. Одбереш у нього хвилину для розмови — і вже шкода, бо в нього хвилинка — це робота, а робота — це ж наш колгоспний урожай.

Знову побіг радісний степ довкола нас — пшениці стояли лавою, світилися на сонці прозорим бурштином, і в тому коштовному сяєві лише зрідка можна було вглядіти бур'янину чи квітку. Пшениця радувала очі, а тому наші погляди ширяли понад нею — десть там аж у висоті, де зараз витинали свої пісні натхненні жайворонки, та ще ген у даліні, яка поволі поймалась усе густішими, все похмурішими

хмарами, і їхні темні боки вигравали гострим сніговим блиском, якимось завзятим і погрозли-вим водночас. Ще стояла над степом погідна тиша, на музику якої слухняно налаштувалась душа, однак у цій тиші вже щось змінилося. Тепер у тиші крилось очікування якихось одмін, і це очікування — коли простежити по зелені, по повітрю, по безмежжю неба — ще було радісне й урівноважене.

Скубицький дивився на степ, на далекий обрїй, який уже міняв свої безпечні барви на тривожніші, й гама степових одмін, здавалось, відображалась на його обличчі.

— Ген і Грушівка,— сказав Іван Корнійович, коли з горба відкрилось унизу, по видолінку, мальовниче село понад річечкою.

До Грушівки не доїхали — незабаром звернули праворуч і, підстрибуючи на горбкуватій, ледь-ледь в'їждженій у траві дорозі, опинились на широкому лузі. Власне, опинились тільки на краю цього лугу, а він одкрився весь у високій та соковитій траві, в малопомітному блакитному маревці. Праворуч, на горбку, видніла хата у вінку дерев, а внизу, під горбком, кілька чоловіків лагодили, здається, криницю, й поблизу, у різнотрав'ї, ходили коні.

— Ген і Васенін,— мовив Іван Корнійович, приглядаючись до гурту людей.— Колодязь готують, тут телята воду питимуть.

Підійшли ближче — хто ж із цих людей, котрі пораються біля колодязя, і є Васенін, завідувач першої дільниці? Всі на вигляд трудівники, в кожного шкарубкі робочі руки, в кожного в очах і гідність, і статечність. Кожного ладні прийняти за Васеніна.

А Васеніним Геннадієм Трохимовичем виявився, звісно, тільки один із цих чоловіків, що клопотались біля майбутнього водопою, і був цей чоловік міцної будови, широкоплечий, груди мав випнуті круто, мовби на тих сильних своїх грудях носив не тільки сорочку, а й значно щось суттєвіше,— скажімо, частку неба над степом, частку прозорого повітря з птахами та барвистими метеликами. На загорілому лиці очі дивились прямо й гострувато, мовби хотів чоловік своїм поглядом не тільки роздивитись якусь річ, а заглянути значно глибше — дошукатись, можливо, до істини тієї речі.

Вода в колодязі, який викопано тут, у лузі, була не так і глибоко, майже зверху, лежала широко й відкрито. І мимоволі відкритий погляд Геннадія Васеніна та блиск води закортіло порівняти між собою.

Ситі коні ходили поблизу, паслись,— четверо чи п'ятеро,— творили мальовничу групу отут, у широкому лузі поза Грушівкою, під горбом, на якому біліла хата.

— Дід у цій хаті живе самотній,— мовив Васенін, і в голосі його — міцному та впевненому — пробилося не те що співчуття, а повага до літньої людини, котра не хоче йти з насидженого місця, де вік свій звікувала.

Молодий жеребчик задер морду задержувато-веселу, заіржав і пробігся по різнотрав'ю, граційно піднімаючи й ставлячи ноги. Коротко глянувши на нього, Васенін так само коротко сказав:

— Пустун, га...

Мабуть, захоплювався, але його захоплення було не те що приховане, замасковане, а швид-

ше скупувате — мовби людина остерігалась виказувати перед іншими свої почуття.

— Скоро вже телят сюди переведете? — поцікавився Скубицький.

— Закінчимо загін — і переведемо, — відказав Геннадій Трохимович. — Повинні скоро, бо в нас іншого виходу нема: хай молодняк погуляє, тут чудове пасовисько.

Пасовисько й справді зараз, наприкінці травня, було чудове. Йшли по траві — їй шкода було ступати по ній, така вона була висока, соковита, густа. Їй духмяно пахла — запахи багатьох рослин, безлічі квітів змішувались до купи, створюючи той стійкий луговий дух, який можна почути лише в травні, а почувши — вразитись його дурманним чаром, захмеліти.

Якусь хвилю мовчали, наче їй справді сьогодні об'їздили півсвіту не для того, щоб зустрітись з Юхатовим і Васеніним, а натрапити на цю лугову місцинку і вдихати пахощі різнотрав'я, дивуватись з первозданності краси понад Сухою Сурою, якої звідси навіть і не видно в берегах.

Дивні іноді почуття опановують людину! Дивні, але чи такі вже непослідовні?

— Пора така, що, здається, з усім не впорася, — сказав Геннадій Трохимович. — Але то тільки здається, що не впорася.

— Мусиш? — підморгнув Скубицький.

— І мусиш, і хочеш, — у тон йому відказав завідувач першої дільниці.

(Ще вчора Скубицький так говорив про Геннадія Трохимовича: «Прекрасний організатор! Та нам такі люди ось як у колгоспі потрібні! Я вже не кажу про те, що він депутат нашої

сільської Ради». Чомусь Скубицький вважав за потрібне підкреслити — що той гарний чоловік депутат. Відчувалось, що він і радіє, й пишається з того).

— От як сьогодні піде дощ,— мовив Геннадій Трохимович, поглядаючи на небо, значна частина якого вже клубочилась хмарами,— то завтра, в неділю, теж доведеться працювати. А в завідувача дільниці роботи — і не розкажеш. За все доводиться відповідати.

— Авжеж,— підтвердив Скубицький.— Дільниця — що колгосп завбільшки, про всі дрібниці треба подумати.

— Та які там дрібниці,— заперечив Геннадій Трохимович.— Дрібниць не буває. Подумаєш — дрібниця, а воно завтра такою тобі проблемою обернеться, що тільки за голову схопишся... Еге ж, тепер це в нас перша дільниця, а колись називалась — комплексна бригада. Комплекс так і залишився, всі наші турботи комплексні. Гадаєте, мало землі? Тільки орної маємо тут 2700 гектарів. Свиней — 8400 голів, 305 фуражних корів, 250 голів молодняка.— Геннадій Трохимович уважно подивився, наче перевіряючи з виразу чужих облич, чи варто й далі наводити цифри. І вирішив, що не варто, бо й ті творили красномовну картину великого господарства.

(Ще вчора Скубицький так розповідав про Геннадія Трохимовича. Народився в Кіровській області в 1933 році. В Сурсько-Михайлівку разом із батьками приїхав у 1943 році. Батько вже помер на новій землі, тут і похований. Юнаком Геннадій подався до школи ФЗН у Дніпропетровськ. По закінченні школи працю-

вав у місті в трамвайно-тролейбусному управлінні. В 1954 році за комсомольською путівкою поїхав на цілину — опинився в зернорадгоспі «Узункульський» Північноказахстанської області, тут зводив вівчарню. Далі вчився в училищі механізації сільського господарства, по закінченні якого знову повернувся в зернорадгосп «Узункульський», де сів за кермо комбайна. Три роки служив у лавах Радянської Армії. Після армії приїхав у Сурсько-Михайлівку. Один рік роботи на комбайні. Вступив заочно до сільськогосподарського технікуму, закінчив факультет агрономії. І вже майже десять років на керівній посаді — спершу бригадиром комплексної, тепер завідувачем дільниці).

Коні паслись у високій траві, яка сягала їм до черева, а молодий жеребчик ніяк не міг угомнитись, ніяк не міг перейняти їхню статечність. Точилась бесіда, а Скубицький та Васенін раз у раз позирали на стрункого, мовби виточеного, лощачка, який гордовито задирав морду, легко переставляв граційні ноги. І в усьому його вигляді був не те що виклик, а просто радість від повпоти буття, від цього весняного дня, від відчуття волі.

— Вчитись треба весь час,— мовив Геннадій Трохимович.— Зайве думати, що все знаєш, усе осягнув. Заспокоїшся — і відстанеш. Бо то лише здається, що сільське господарство стоїть на місці. Ні, не стояло воно й стояти не буде. Рухається й рухається вперед... А проблем у нас багато.— Він скупо усміхнувся і в мимовільному здивуванні крутнув головою.— Аж дивно! Одну проблему сьогодні розв'яжеш, уже завтра, здається, міг би й відпочити,

а завтра, дивись, перед тобою інша проблема постала, на яку й не сподівався.

— Так у кожному ділі,— додав Скубицький.

— Авжеж, у кожному,— згодився Геннадій Трохимович. І по короткому мовчанні додав: — Було б легше, якби розв'язали питання з кадрами, а так...

— Не вистачає кадрів,— мовив Скубицький.

— Нам, скажімо, потрібно більше механізаторів, аніж маємо тепер. Треба думати над тим, де їх узяти, як затримати молодь у селі. Згоден, і в місті вона потрібна, і на будовах, але ж, поміркуйте, в селі без неї теж не обійдешся. Молодь — майбутнє нашого колгоспу так само, як будь-якого іншого виробництва... І, зізнаюсь,— годилося б нам переходити на потужнішу техніку. Потужніша техніка теж розв'яже багато з тих проблем, які нині стоять перед колгоспом. І не тільки перед нашим.

Васенін говорив докладно, проте в його спокійній та врівноваженій мові не було зайвих слів. Відчувався господар, який не кидає небомисленого на вітер, господар, який зріднився зі своїми думками, але не сховає в душі, щедро поділиться.

(Ще вчора Скубицький розповідав про Геннадія Трохимовича так. Має розумну й працювиту дружину, двоє дітей — дочку Валю та сина Михайла. Звів гарний дім. У дворі посадив сад. Пов'язав свою долю назавжди з Сурсько-Михайлівкою).

Тим часом хмари вже затопили море небесної блакиті, тепер вони клубочились над лугом, над Грушівкою. Не тільки простір, не тільки повітря міняло свої барви, а й трава

з безоглядно зеленої стала темнішою, мовби і їй почала передаватись якась тривога.

— Буде дощ, — мовив Скубицький.

— Не завадить, — озвався Геннадій Трохимович. — Тільки ж як ви доберетесь до Сурсько-Михайлівки?

І Скубицький раптом заспішив — о четвертій годині зустріч із кандидатом у депутати обласної Ради, а він у того кандидата за довірену особу, і добиратись треба аж на сусіднє село, яке входить до їхньої сільської Ради.

І знову степ побіг — покотився — замиготів — замайорів із усіх боків, і не було йому знову кінця-краю. Здається, можна було по його безмежній рівнині їхати цілу вічність і так-таки нікуди не приїхати.

Гроза вже мала ось-ось вступити в свої права, ось-ось мала почати звершувати своє дієство й отут, де ми їхали, а там, попереду, де над Мокрою Сурою в невидній балці, наче у велетенській мушлі, ховалася Сурсько-Михайлівка й куди ми квапились, — там вона, гроза, вже владарювала. Далекі хмари геть потемніли, і згори донизу, до землі, понапинались темно-лілові подоли, котрі не зоставались у спокої, а ледь помітно пересувались, змінюючи не тільки свої барви, а й наче пульсуючи від напруги. Довколишнє збіжжя не те що захвилювалось (мабуть-таки, не захвилювалось, бо вітром не віяло), а застигло буйно, мовби кожним стебельцем, кожним гострим вусиком чуло грозу, її наближення й раділо тій грозі в тихому екстазі.

Пульсували попереду і з боків блискавиці. То одна, бувало, полохливо займалась і так

само полохливо згорала, а то враз дві протинали товщу хмар, ніби лише на коротку мить викажуючи якусь глибоко приховану таємницю грози. І зовсім не хотілось повірити в правдиву появу п'яти чи шести блискавок, коли вони — без грому — на якусь хвилю дружно вибухнули попереду, на тьмавому обрії, раптові, корінцюваті в своїх непередбачених розгалуженнях, мовби прагнучи в землю вдаритись і ввійти, і вже по тій малій хвилі часу так само одностайно згасли. А згасли — і світ погрізнішав, і степові передався той настрій, і вже, нарешті, перші краплини дощу впали на дорогу.

Перші краплини впали на дорогу, супроводжувані сатанинським реготом грому, що луноко пронісся довкола, і, протяжний, різкий, він немов коловся на окремі важкі звуки, і ті звуки камінням перевертались у небі й падали донизу. Дощ припустив геть весело, посвіжішало, стало на душі веселіше, і грім тепер озивався вгорі так, наче хтось крутнув жорна, а вони з великою натугою обернулись, бо всипано було для помолу не зерно, а гострокутний щебінь.

За кілька хвилин степовий пугівець розмок так, що машину кидало по ньому, наче вутлий дерев'яний човен на гірській ріці, й ми, не доїхавши до Сурсько-Михайлівки якихось кілометра півтора, змушені були зупинитись. Надовго? До тих пір, поки вгамується гроза? Поки висохне дорога? Сподівались на те, що трапиться трактор? Але хіба можна сподіватись у негоду, коли й у славному годину не так просто здібатися в степу з подорожнім.

— Гарний дощ,— сказав Скубицький.— Гарний дощ, хай би йшов, але ж мені потрібно на зустріч із депутатом...— Він зиркнув на годинник і знову задивився в степ.

Клопоти не залишали голову сільради й під час грози, коли, здається, можна було б просто милуватися посадкою, на яку падали густі потоки води і біля якої ми спицились, коли можна було радіти з рясного ячменю, що ріс праворуч від дороги й зараз, либонь, пив життєдайну вологу кожним своїм листочком, кожним вусиком на колоску. Іван Корнійович, звісно, і милувався, і радів, але водночас не поменшали всі ті справи, які чекали десь за годину, за дві і від яких не втечеш і на хвилину.

Дощова навала йшла через степ, йшла дикими кіньми, гуркотіла, гриміла, було щось страшне в її ході, але й захоплення не можна було не відчутити. І враз почало світлішати, вже це була не навала, й не дикі коні, і вже ніякого страху не відчувалось, і обличчя весняного дня, риси якого недавно були ще такі безтурботно-мирні та щасливі, вже ледь помітно знову почало проступати, почало вгадуватися, стаючи дедалі виразнішим, схожим на попередні. І хоч іще капало, іще поблискувало та гримкотіло, але степ уже мінявся, він легшав, бадьорішав і просторішав. Зрештою, подекуди заголубіло небо, певдовзі над обрієм стали потужні стовпи світла, й сяйво його долинуло аж до нас, зрештою, гроза відійшла десь на Грушівку й на інші села та поля, які чекали її не перший день так само, як чекали в Сурсько-Михайлівці, зрештою, довкола запанувала тиша.

Тиша? Співали жайворонки. Де вони перечікували грозу, де ховались од гніву блискавок та грому? Тепер ткали й ткали свої пісні, й ті пісні дзвеніли в чистому повітрі, омитому, свіжому, і степ зараз слухав той щебет і чарувався. Чи то сонце пробудило жайворонкові пісні, чи то вони пробудили сонце і явили його над світом, а тільки воно, теж скупане в цілющій купелі, засміялось щиро, щасливо. Наче не збиралось покидати землю й на коротку мить, а так-таки залишалось вірним другом людей і степу, і піхто в його вірності не міг засумніватись.

— Славний дощ пройшов, — знову обізвався Скубицький, котрий, напевне, радів йому як господар. Як господар, котрий ні на мить не забуває про долю майбутнього врожаю. — Сьогодні, здається, захопив усі дільниці — й першу, й другу, і третю.

Він зараз бачив перед собою всі землі колгоспу, всі плинули йому в думках.

Молодий ячмінь після дощу мовби набрякав світлом, і коли приглянутись, то знизу сизів живою вологою, а ніжні колоски грали смарагдом якогось дивовижного відтінку, смарагдом, який міг вибуяти саме в широкому степу, міг так виглядати саме після бурхливої грози. Ячмінь слався в далину, і його застигла поверхня була гладенька, рівна, і зором легко було линути над його просторами.

Тисячі жайворонків не переставали виспівувати. Чому тисячі? Авжеж, більше, ніхто не зумів би їх перерахувати, як ніхто не зумів би вислухати всі їхні пісні... Гаразд, іще, либонь, можна було б вислухати, але хто спроможеться

перекласти їхні мелодії на мелодію людської мови?

Скубицький Іван Корнійович дивився у степ, думав і мовчав.

Так мовчить людина, котра зараз вбирає в себе дуже багато — не тільки довколишній світ, а й те, що ховається за обрієм,— і в його мовчанні вчувалася зосереджена, вивірена змістовність.

Віддалік — звідти, звідки ми приїхали сьогодні, від Грушівки, показалася «бідка», і Скубицький, обернувшись, мовив:

— Васенін їде. Він нас і дотягне до села. Чи один кінь справиться? Гм!.. У «Жигулів» скільки кіньських сил? Сімдесят сім? А в гнідка тільки одна, зате власна, і він зі своєю одною скрізь пройде, та ще й нам допоможе.

Подався в посадку й невдовзі повернувся з чималим шматком дроту. Мовляв, у посадці завжди можна знайти подібну річ, бо люди не викидають, а просто кладуть — якщо не тобі знадобиться, то комусь іншому.

Васенін, горблячись у «бідці», іронічно всміхався. Не переставав усміхатись і тоді, коли прив'язували машину до «бідки», й тоді, коли замахнувся батою на коня. Рушили, попливли по розмоклій степовій чорноземлі, по якій, видно, в дощ можна тільки на коні чи на тракторі. Машину знову погойдувало, наче човен у потоці, і Васенін, озираючись назад, не переставав усміхатись.

Уже біля села зустріли дядька на возі, повному сіна. Спинились, і Скубицький запитав у їздового:

— Дощ у селі був?

— Проїшов, — з радістю в голосі відказав дядько.

— А на третій дільниці?

— На третій, кажуть, ні.

— Ти бач, — здивовано стелув плечем Скубицький, коли кожне роз'їхалось у своєму напрямку. — Добре, що на третій хоч позавчора помогло... Отакі дива з дощем у степу. Я ото позавчора їду і що бачу? Ось тут, бачу, проїшов дощ, баюри стоять, мокро, а поряд — зовсім сухо, як одрізано. Ото так проїхала дощова хмара вгорі — так і захопила землю.

З горбів відкрилося село. Сурсько-Михайлівка лежала в широкій балці над Сухою Сурою, біліла хатами, зеленіла садками. В лузі ходила череда, багато худоби розбрелось, і поміж корів де-не-де видніли жіночі постаті. Жінки після грози поприходили доїти свій товар прямісінько до череди. І вже зовсім близько, праворуч на сільській околиці, голубів завод комбікормів.

— Красиво, правда? — запитав Іван Корнійович. І по паузі додав: — Бачте оте місце над Сурою, де тополі найвищі, де верби рясні й старі? Там наш старший агроном Іван Федорович Корж живе. Той куток так і називається — Коржівка, це там наше село починалось двісті років тому.

А село мальовниче, лежить зараз перед нами як на долоні, мирне, погідне, й не можна на нього надивитись, не можна налюбуватись. Одведеш очі вбік, а вони не слухаються, повертаються назад, мовби назавжди хочуть увібрати, щоб лягло дорогоцінним спогадом у найсокровеннішому куточку пам'яті.

Сидить у «бідці» Васенін і, посмикуючи віжки, поганяючи «одну свою кіпську силу», теж поглядає на Сурсько-Михайлівку, на рідне своє село, з яким назавжди пов'язав долю. Може, згадуються йому зараз діти, Валя та Михайло, котрі люблять зустрічати батька, коли він повертається з роботи? Може, зринають із глибини ества їхні співучі голоси, коли вони хваляться своїми успіхами, коли зізнаються у прикрощах?

Щедре сонце світить над світом, над степом, над Сурсько-Михайлівкою.

VI. КАВАЛЕР ОРДЕНА ЛЕНІНА

Дмитро Соколенко — хазяїн. І це відчувається з усього, що складає його особистість. Зовні начебто неповороткий, рухи неквапливі, але в тій неквапливості — впевненість відчувається і, сказати б, статечність. Вони в нього впевнені, остаточні. Такі, які мають бути, очевидно, в хазяїна, котрий знає ціну кожному своєму рухові.

Коли йде по Сурсько-Михайлівці, то за манерою ходи впізнають ще здалік: так свою постать може нести тільки Дмитро Соколенко. А вона в нього натоптувата, міцна. Плечі схожі на пружинисте коромисло, яке вгинається від ваги рук та всього тіла. Груді випнуті вперед, високі, і відразу можна вгадати, що чоловік цей неабиякої сили. А тому з ним не те що краще не сперечатись, а просто не встрявати в якісь неделікатні стосунки.

Голова на широких в'язах велика, бо хіба в

такого чоловіка може бути маленька голова? От хіба що світле волосся підстрижене похлоп'ячому коротко, і ця зачіска молодить. Щоки свіжі — і від здоров'я, і від роботи в степу, — і не тільки свіжі, а й малинові, аж наче світяться зсередини. Як ото світиться рання весняна полуниця.

Погляд мовби уникливий, але то тільки перше враження. Насправді Дмитро Соколенко все бачить, усе помічає, ніщо не пройде мимо його уваги. Та й чом би з його зору мала випасти бодай найменша подробиця, коли він хазяїн?

Говорить мало, мабуть, полюбляє, коли йому кажуть. І з чужої мови-балачки відбирає тільки найсуттєвіше, а решту мовби пропускає повз вуха.

Про нього дехто в селі каже:

— Товариш Митя!

І в цьому добродушному «товариш Митя», — і зацікавленість його особою, і повага, і, мабуть, трохи лукавства. Авжеж, трохи лукавства. Може, воно викликане його хитруватою небалакучістю? Може, ведмежою силою? А може, й тією обставиною, що коли Дмитро Соколенко з якоїсь святкової нагоди вип'є чарчипу — пі в одному оці не зблисне хміль?

Отже, на роботу Дмитро Соколенко виходить удосвіта. Спершу встають півні, а потім уже він, механізатор. А то, трапляється, спершу встає він, механізатор, а тоді вже й півні прокидаються і починають виспівувати.

Він любить іти по селу. Просто йти, бачачи перед собою дорогу, росу на траві, зелений моріжок, дими з коминів. Любить іти по сільській околиці, сходити схилом балки догори, бо чим

вище сходиш — тим більше відкривається світу перед тобою, й Сурсько-Михайлівка постає внизу, мов на картині. А на тій картині так виразно вимальовано вулиці, садки й господарство третьої ділянки і можна навіть роздивитись, де живуть добрі побратими-механізатори.

Отак він іде неквапливо, діловито, а всі бачать: Соколенко Дмитро попростував. І, здається, що й по життю він отак само хазяйновито ступає, як по селу.

Люди примічають, як він здоровкається. З ким лише коротким кивком, наче в цю мить глибоко замислився. А до кого і словом привіту обізветься. А то й руку комусь потисне — міцно, надійно. Коли ж має почуття глибші до співбесідника, то руку його затримає в своїй, і вже той потиск у нього особливий, вже багато в нього вкладається, тільки спробуй зрозумій та віддяч.

Руку секретаря парткому колгоспу «Комуніст» Василя Васильовича Ситника теж затримає в своїй. І секретар парткому, чуючи мозолі на долоні механізатора, мовби читає по твердих, мало не залізних їхніх буквах книжку труда. Книжку труда, яку давно вже пише Дмитро Соколенко, та так-таки ще не поставив останньої шкарубкої букви, не дописав останньої — найзворушливішої — сторінки.

— Здрастуй, Дмитре. На степ? — запитує Василь Васильович.

— На степ, сіяти, — відказує Соколенко. Це напровесні.

— До трактора? — деь по новій зустрічі цікавиться секретар парткому.

— Та забарахлив, треба заглянути йому в серце.

— Як учора працювалось? — Це вже при новій зустрічі.

— А підживлював кукурудзу, хай їй добро.

Хай їй добро — так каже Дмитро Соколенко про кукурудзу, яку вирощує не перший рік. І цієї весни теж. І наступної, звісно, також.

З тим перекинешся коротким словом, з іншим — і наче роздав людям себе по краплині. І вділив їм крихту світла від своєї праці. Але й вони перед тобою не zostались у боргу, теж уділили своєї приязні.

Який різний, який неоднаковий степ восени, взимку, навесні, влітку. Зріднився з ним Дмитро Соколенко, за всякої пори любить, та, мабуть, найдужче — навесні і восени. Чи не тому, що саме в ці дні випадає попрацювати і до сьомого поту, і до сьомого задоволення?

Тракторний стан третьої ділянки Дмитро Соколенко знає, як своє подвір'я. В різну пору дня він виглядає по-різному, та, мабуть, найпривабливіше — вдосвіта. Коли степ тільки прокидається. Коли на стані появляються тільки перші механізатори. Коли вони перемовляються і в свіжому повітрі озиваються мотори машин. Для стороннього вуха гудуть вони мовби однаково, а для Дмитра Соколенка — на різний мотив, і він любить услухатись в їхнє гуркотіння, що, зливаючись, утворює одну могутню пісню. Пісню тракторного стану, пробудженого людськими руками.

Завідувач ділянки — Павло Михайлович Боговик. Його тут можна зустріти і вранці, і ввечері; і в посівну, і в жнива. Скрізь літає на

своєму мотоциклі, а незмінно звертає па тракторний стан, бо тут для нього нервовий вузол усієї дільниці. Так що подеколи здається, начебто він і не від'їжджає зі стану, а тільки відлучається на якусь хвилину-дві.

У Боговика рівні стосунки з усіма механізаторами, всі трудівники, й він сам трудівник. А Дмитра Соколенка поважає. Бо коли вже візьметься чоловік до діла — не підведе. Мовби те діло для нього, Дмитра, готувалось, для цього творилось.

— Настрій? — запитує завідувач.

— У нормі,— зпизуючи плечем, одказує Соколенко.

— Трактор?

— Гуде, як і вісім років тому.

На своїй «Білорусі» Дмитро Соколенко вже вісім років, як сів — так і не злазить.

— Підживлювальний апарат?

— Уже перевірено.

Вони перемовляються окремими словами, короткими фразами, бо розуміють один одного з натяку, з погляду, з жесту.

— То виїжджаєш?

— Виїжджаю,— відповідає Соколенко, поглядаючи на годинник, який показує зовсім ранню пору.

Соколенко неквапливо йде до своєї машини, та раптом спиняється, мовби осяяла його якась щаслива думка, й питає у хлопців:

— А де Марцинкус Антон?

— Антонас? — підморбують хлопці.

— Ага, Антон,— згоджується Соколенко.

— У «Сільгосптехніці», ремонтується сьогодні.

— У Привільному, значить, — розчаровано мовить Соколенко і йде до своєї машини.

Хлопці позирають услід — і нащо йому здався Марцінкус? Звісно, не здогадаються, що вчора ввечері Соколенко слухав по радіо литовські пісні, одну навіть трохи запам'ятав, то нині хотів би наспівати Антонасу-Антону. Що ж, повернеться з «Сільгосптехніки», тоді вже...

Сонце встало над степом, велике, дорідне. І чимось воно схоже для Дмитра Соколенка на той пшеничний хліб, на підрум'янену паляницю, яку випікала мати, й дружина, й чи не кожна жінка в Сурсько-Михайлівці вміє випікати. Бо, мабуть, ніде нема такого смачного, як той, який готують, змоловши степову пшеницю. І, примружуючи зіркі очі, Соколенко самими зіницями всміхається сонцю.

Він — механізатор широкого профілю по вирощуванню кукурудзи та сояшника, цими культурами опікується вже не перший рік. На оцій ділянці кукурудзи (на яку, поминувши посадку, трактор, здається, звернув сам, наче кінь, який чує свого хазяїна) сто гектарів землі. І, здається, кожну грудочку знає Дмитро Соколенко, стебельце кожне. Та й як не знатимеш, коли ореш, коли засіваєш, коли дбаєш, аби зійшло вчасно і вродило рясно.

Перевіривши агрегат, заправлений аміачною селітрою, рушає прямісінько поміж рядочків, які струнами повитягувались у далину — від лісосмуги до лісосмуги. І, мабуть, рядочки молододі кукурудзи мають дивовижну силу, бо трактор іде поміж них, як акторка в цирку ходить по канаті, й ніде не схибнеться навіть на сантиметр убік.

Дмитро Соколенко і прополює так, і підживлює. Хтось із учителів у Сурсько-Михайлівці сказав про нього, що він не працює на тракторі, а грає.

Може, справді грає?

Але він сам не стане стверджувати цього, тільки всміхнеться ледь-ледь.

Авжсж, вісім років на одному й тому самому тракторі. Гей-гей, скільки ж це разом працювалися, скільки це разом нажились, натерпілись та нараділи! Дмитро Соколенко знає мотор своєї «Білорусі», знає, що можна сподіватись від машини в будь-яку пору, а вже «Білорусь», що б там не казали, так само, здається, досконало знає душу його людську, його вдачу.

Отак вони й живуть — душа в душу. «Білорусь» і Соколенко.

Трактор перебирає кукурудзяні струни-рядочки, грає на них Дмитро Соколенко, як на струнах (ага, незвичайної степової бандури), і думається йому в цей час про Юхатова, з яким змагається це перший рік, і цього літа теж.

У них змагання таке, що то один переможе, то другий доб'ється першості, і наперед сказати важко, чия візьме. Цікаво, як нині вийде? Дмитро Соколенко оглядає свою ділянку — славно походило, догляне сумлінно, але ж і Юхатов старається, але ж і суперник не спить.

А в цю ранкову годину Юхатов, звичайно, теж вийшов на зміну, теж зараз отак на кукурудзі, — цікаво, що саме він думає про нього, Дмитра Соколенка?

Щозими вони їздять у Дніпропетровськ, в інститут кукурудзи. А там збираються механізатори з усієї області, і не тільки їхньої. За цей час і наслухаються, і набачаться. Найбільше, мабуть, розмов завжди точиться про Гіталова. Кожний хотів би дорівнятись до знатного механізатора.

Сонце підбивається все вище, і Дмитро Соколенко то повертає до сонця, їде прямісінько, то вже, дивись, вертає назад.

Отак вони завжди із сонцем в степу вдвох. Отак і працюють усе життя — Дмитро Соколенко і сонце.

Згадуються-снуються в пам'яті слова, сказані Гіталовим. Гарні слова, самі посіялись у голові, zostались там, вруняться. Які ж слова? Ага, ага... Будь-якої пісні співати можна і без голосу, а от без душі — ніколи. І ця душа потрібна і міністрові, і трактористові. Що це за душа? Душа партійна, принципова, чуйна.

І партійна душа Дмитра Соколенка цілком згодна зі сказаним. Ти бач — і міністрові, і трактористові! Тільки так!

А то ще й по-іншому висловився Гіталов. Я, каже, механізатор. У цьому, каже, моє життя, моє покликання. Моє діло, мірошницьке, може здатись простим — підкрути гайку і сядь. Але я так повинен підкрутити, щоб увесь млин ходором ходив, щоб кожна господиня сказала мені спасибі за борошно, щоб на опарі з того борошна все наше село піднялося, як біла пшенична паляниця в печі!

А хіба не так? Добре сказав і про борошно, й про опару, і паляницю пшеничну. Як йому, Соколенкові, не згодитись, коли все так, усе

правда? Жінка Ліда на побуткомбінаті іноді хутчіше впорається, іноді й забариться додому, але як вона вже береться пекти хліб — усі про те знають, усі пам'ятають. І він, Дмитро Соколенко, не забуває в степу, як вона замішувала борошно, як підходило тісто в діжі, і дочка Оля в школі не забуває, і син Анатолій, навіть якщо він подався в район у той ДТСААФ, де вчиться на курсах мотоциклістів. А без доброї опари — теж доброго хліба не зготуєш, правду сказано, як не згодитись.

І сюди, в степ, мовби приходять знатний механізатор Олександр Васильович Гіталов, і вони вдвох із Дмитром Соколенком гомонять про всяку всячину, а найбільше, мабуть, про те, що наболіло одному та другому, про землю, про хліб, про техніку, бо як же інакше має вестись між добрими хазяями?

Поки на тракторі, то Дмитро Соколенко отак не з одним зустрінеться в думках, не з одним наговориться досхочу. Є йому що сказати Героям Соціалістичної Праці Моторному, Гниляку, Чорнобаю, та й усім іншим механізаторам з просторів українських, з неоглядних горизонтів держави.

Так він погомонить із Миколою Митрофановичем Журавлем — старенький уже чоловік, мов голуб сивий. Це він колись тут колгосп зводив, це він був добився першого трактора для села. І, уявляючи, який був той перший трактор, Дмитро Соколенко тихенько гмукає, відчуваючи надійну свою «Білорусь» у кожному її вузлі, й перед зором його постає спершу тракторний парк їхньої третьої дільниці, а потім... А потім і всього колгоспу «Комуніст»,

але чи здатен ти зараз охопити всі трактори, всю техніку? Еге, не вдасться.

А ще, буває, гомонить Дмитро Соколенко з теперішнім головою колгоспу Петром Серафимовичем Кайстром. Про всякі свої механізаторські клопоти, про те, що хотілося б уже й на інший трактор пересісти, новіший та потужніший, тоді б і працювалося успішніше, результати були б вищі.

До жінки своєї Ліди подумки звертається — як там вона зараз на побуткомбінаті?.. А як удома? Що зготувала на обід? Як діти?

Таки ніколи не буває самотнім у степу. Хоча б тому, що з сонцем працюють у парі. Хоча б тому, що порозмовляє то з Гіталовим, то з учнями його. І з жінкою поговорить, і з усіма сурсько-михайлівськими знайомими. І, звісно, якоюсь гарячою думкою перекинеться з Юхатовим, своїм суперником по змаганню.

І з батьком своїм перемовляється отак Дмитро Соколенко, про якого думає як про безпартійного більшовика. Батько брав участь в організації колгоспів у їхньому селі, все життя в роботі. Ото своїм прикладом заповідав роботу і дітям, і йому, Дмитрові. Робота — це людська гідність, це честь людська. Хто не працює, той позбавлений і гідності, і честі...

О, лелека летить над степом! Важко махає крильми, линучи й линучи в блакитнявому повітрі, пролітає над «Білоруссю», мовби помахом своїх широких крил посилаючи привіт Соколенку. А він уявляє, як лелека пролетить над їхнім тракторним станом, як промайне над механізаторами, а вони проводжатимуть його поглядами. І виходить мовби так, що лелека

летітиме від одного людського погляду в степу до другого й долетить до Сурсько-Михайлівки, де багато людських очей висвічуватимуть воями цій великій і прекрасній птиці.

Коли Дмитро Соколенко працює, то почував себе таким же птахом. Думки його вільні й нестримні, можуть ширяти по всьому світу. Ого, куди долітають! То до В'єтнаму, де стільки пролито крові, то до Аравії, де кров не просихає й по нинішній день. А то думки линууть у минуле, коли стільки життів було віддано за їхню Сурсько-Михайлівку.

Думка в Дмитра Соколенка вільна, вона вже й у майбутнє за якусь хвилину лине. В нинішній вечір. У завтрашній день. Перемайнула до осені — а який врожай доведеться збирати? Сходи кукурудзи, посіяної на зерно, славні. Й кукурудза, посіяна на силос, показує добре. І сто гектарів соняхів дбайливо доглянуті. А вже збирати врожай він не полінується, бо який би з нього був господар!

Коли хтось затіває розмову, як він живе, то Соколенко відповідає: я живу в степу! Так, він живе в степу й не збирається звідси нікуди йти. Він любить степ, який йому за рідного брата. І, як за рідного брата, Соколенко вболіває за степ. От навесні, коли сіяли, то дощ як напосівся, то й сіяти заважав. А тепер, коли посіви пішли в ріст, коли просять бодай краплину вологи, — нема дощу й нема. Степ просить, наставляючи зелені губенята листочків, а дощ усе обходить боком. І доки обходитиме? Може, сьогодні вдарить гроза?

В степу Соколенкові світанки, в степу й до-світки. А тому його думки літають вільними

лелеками над колгоспними просторами. А тому вони в нього тонко та бентежно пахнуть чебрецями, полином, дурманним духом різно-трав'я.

Ійколи співається. Десь у душі народжується пісня, в душі живе чарівливими переливами, а дивись, степ таки дослухався, почув. Бо якби не почув, то хіба б не повеселів умить, хіба б не перейнявся веселим настроєм — від обр'ю до обр'ю? І «Білорусь», либонь, почула пісню, якою завітла його душа, бо й мотор її, здається, загуркотів улад із піснею.

О, хто це женеться на мотоциклі мимо посадки, куряву збиває на ґрунтівці, а курява ген-ген відстає? Чи не Микола Матасай, чи не циган? Бач, у когось позичив мотоцикла, бо на свій іще не розстарався, і скаче, мовби на коні.

Соколенко зупиняє трактора біля посадки й виходить на полівку, підносить руку.

— Закурити є? — питає, коли Матасай зупиняється. — А то димку закортіло.

— Хіба біля трактора мало димку? — жартує Матасай, і білки його чорних очей спалахують гостро, а по обличчі смаглому розливається усмішка широкою повинню. Саме широкою повинню, бо усмішка в Матасая тепла, приязна, товариська.

Соколенко запалює цигарку, затулює її й запитує:

— Марцинкуса не бачив?

— У Привільному, на ремонті. А що?

— Та так, — непевно відповідає Соколенко.

І йде до своєї «Білорусі», бо час не жде. Матасай пришпорює мотоцикла і зривається з

місця, мовби скочив під ним кінь із чотирьох ніг.

Перекинувся Соколенко двома слівцями з Матасаєм — і поширшало на душі. Й від тютюнового димку здоровим та бадьорішим почувася... А таки гарну пісню литовську він учора чув по радіо, треба буде спитати в Марцинкуса, може, знає, то заспівали б удвох. Він, Соколенко, звісно, підтягував би.

Сонячне світло ллється на степ, на все живе в степу, щирим золотом западає в голову Дмитрові Соколенкові, й голова його повна того золота вщерть.

Отак вони й трудяться в степу — Соколенко і сонце.

Трудилися учора. Трудяться сьогодні. Трудитимуться завтра.

Двоє хазяїнів степу — сонце і Соколенко.

VII. КОМУНІСТКА МИШЛЬОН

Вусань у розстебнутій білій сорочці, з-під якої виглядала зморшкувата засмагла шия, сперся підборіддям на тильний бік долоні, заспівав тихо, дивлячись кудись понад головами сусідів, наче побачив і високого коня, й козака, котрий щойно зіскочив із сідла і, поправляючи шаблю, подався до хати.

Ой чий то кінь стоїть,
Та й біла гривонька.
Ой сподобалася, ой сподобалася
Козаку дівчина...

Пісню підхопили, і понеслась над селом, ставровинна й тужлива, про кохання й складність

людських стосунків, про те, що хвилювало людей сотні років тому.

Разом з усіма співала і Валентина Вікентіївна, хоч і не до співу їй було. Одружувала старшого сина Віктора, на весілля зібралося близько двохсот гостей, усім догодити треба, напоїти, нагодувати, та й щоб не помітили твоєї заклопотаності — слід і поспівати, і потанцювати, бо справді радісно на душі: син гарний, вродливий, роботящий, та й невістка усім на заздрість, кров із молоком, очі великі й виразні, дивиться на Віктора закохано, ніжно, а це — найголовніше... Нехай живуть, голуб'ята...

— Гірко! — закричали, доспівавши, піднесли келихи, почали цокатися й бажати щастя молодим, а Валентина Вікентіївна побігла на кухню — побачила, що на столах не вистачає риби, а її ж насмажено стільки, що й на завтра вистачить.

Встигла винести два полумиски з коропами, як із-за столу, що поряд із молодими, полинуло:

Косив Ясь конюшину,
Косив Ясь конюшину...

Зупинилася, вражена. Віддала комусь рибу, а сама до братів, які й затигли таку гарну, з дитинства знайому пісню. Іван та Олександр навіть підвелися з-за столу, Василь помахує рукою в такт, а сестра Люба схрестила руки на грудях, виводить тонким голосом:

Споглядав на дівчину...

Спочатку співали тільки вони з братами. Валентина Вікентіївна схопилася обома руками

за спинку стільця, буцім могла впасти,— хоч голос і не дуже сильний, та хіба важить сила голосу, коли радість так і рветься з грудей...

Чи ти Ясь, чи ти не,
Сподобався ти мне...

І дивно: незнайому пісню підхопили всі, і над українським селом, мабуть, уперше за його двохсотрічну історію, злетіла білоруська пісня.

А потім, через тижні і навіть місяці, коли вже давно забулись весільні тости й розмови, викликані добрим настроєм і чаркою, Валентину Вікентіївну зупиняли і, щасливо всміхаючись, затівали балачку про пісню, про її чотирьох братів і сестру Любу, які приїхали на весілля з Білорусії, далекої Мінської області,— дуже гарні люди, казали, бо таку пісню й так славно можуть співати тільки люди душевні, добрі, та й скласти таку пісню може лише народ працьовитий, мудрий, котрий багато пережив, вистраждав, але через віки ніс у собі оту легкість і світлість, замилювання навколишнім світом і сердечність, що свідчать про широту душі — а що може бути кращого в людині?

А дехто лише через оту пісню довідався, що їхня привітна господиня на весіллі, колишня доярка, а нині завідувачка ферми Валентина Вікентіївна Мишльон — білоруска. Знали, що не українка, бо навіть українські слова вимовляла не по-тутешньому, якимось м'яко, окаючи, але хто відає, звідки вона, в Сурсько-Михайлівці живуть хлібороби, а не філологи, зрештою, яке має значення твоя вимова — розуміють тебе, от і добре...

Історія переселення Мишльонів до Сурсько-Михайлівки буденна й звичайна, і відбулося воно, це переселення, зовсім непомітно — було зареєстроване тільки в сільраді, яка винесла рішення про купівлю хати, і в правлінні колгоспу, куди подала заяву Валентина Вікентіївна з проханням прийняти її до членів сільськогосподарської артіль «Комуніст». А за кілька тижнів до цього Валентина з чоловіком приїхали сюди до чоловікового брата — служив на Дніпропетровщині в армії, потім оселився в Сурсько-Михайлівці, почав працювати муляром у «Міжколгоспбуді». Село сподобалося їм, і вирішили переселитися. Тим паче, що саме продавалася невеличка хатина.

Сталось це у шістдесят третьому році. Дванадцять років! Багато чи мало? Певно, не дуже багато, навіть мізерно мало для історії, але для кожної людини зокрема, хоч і не часто ми усвідомлюємо це, дванадцять років — величезний шмат життя: за цей час немовля стає підлітком, а в дорослих сивіють голови і обличчя вкриваються зморшками.

Може, кілька зморшок з'явилось і на обличчі Валентини Вікентіївни. Проте, либонь, не дуже багато. Виглядає вона на свої сорок сім років напрочуд молодо, хоч руки від важкої праці порепані, а шкіра на обличчі та шиї обпалена сонцем. Молодять Валентину Вікентіївну очі — рухливі, розумні, вони весь час чомусь змінюють колір: від сіро-зеленого до мало не чорного, коли розповідає про щось приємне, навіть синіють і стають великими, як лісові білоруські озера, сама прозорість яких відтінює їхню глибочінь.

— А ми не сиділи склавши руки! — Широка усмішка не зникає з обличчя Валентини Вікентіївни весь час, поки вона розповідає про перші роки свого життя у Сурсько-Михайлівці. — Ми знали, що маємо працювати, і працювали всі. Я й чоловік Федір Вікентійович — бачите, не тільки однаково по батькові пишемося, і в роботі однаково завзяті, так і синів виховали, Віктора та Миколу. Тоді вони ще дітьми були, а нам у роботі не поступались. Два будинки звели — це вам не жарт! З усіма вигодами, навіть ванни є, кімнати світлі, просторі...

Навіщо два будинки? Адже старший Віктор уже відділився, переїхав до Дніпропетровська, де працює на заводі.

— А Микола! — серйознішає Валентина Вікентіївна. — Хлопець он уже який! Шофером у нашому колгоспі, і непоганим водієм, начальство задоволене, та і я не нахваляюсь, а, самі розумієте, матері — найсуворіше начальство. Не вік же йому нежонатим ходити, ось і житимуть під боком у нас — і з нами, і окремо. Я знаю, як невістці хочеться самостійності, сама була такою, то чому ж не допомогти дітям? Гроші у нас водились, Федір мій, тобто Вікентійович, славний муляр. Для нього дім скласти — не робота, насолода чи гра, як хочете, так і розумійте. От і склали другий для Миколи, і я гадаю — не стоятиме довго порожній! — Валентина Вікентіївна всміхається лукаво, і відразу видно, якою вродливою була вона в молодості: як мінилося обличчя, якими лукавими були її очі. Лукавими і звабливими...

Садмба Мишльонів не так уже й далеко від молочно-товарної ферми № 2, якою завідує

Валентина Вікентіївна. Це — зручно, бо кожного дня доводиться підводитись о четвертій ранку, поспішати на ферму, щоб проконтролювати, чи всі доярки на місцях, чи є корм для корів, чи прибрано гній — хіба мало турбот у завідувачки? За всім потрібне око та око, та й характер іноді проявляти треба, без характеру не поважатимуть, отже, не слухатимуться, а яка ж ти завідувачка, коли тебе не слухаються?

Зрештою, Валентина Вікентіївна не хотіла бути завідувачкою. Сім років працювала дояркою, одержувала премії, грамоти — колгоспні та районні, портрет її висів на Дошці пошани. Одержувала високі нагороди, була сумлінною в роботі, вимогливою до себе й товаришок. Коли в шістдесят восьмому році подала заяву до партії, всі колгоспні комуністи ані хвилини не вагались: авжеж, бути в партії саме таким, як Мишльон! Дисциплінована, роботяща, розумна, а головне, іншим за приклад, інших за собою веде, як і належить комуністові.

І тепер подеколи Валентині Вікентіївні стає в нагоді її досвід доярки. Вранці прийшла на ферму, а когось із подруг і нема. Ні, Анастасія Фесенко чи Надія Чукут не дозволять собі такого. Буває, захворіють, тоді вже... Але так — проспати чи в район зранку на базар податися або своїм городом зайнятися — такого в них не буває. І Ганна Галес, і Ліда Чичкань... Усіх не перерахуєш... І все ж трапляється, що хтось і не з'явиться. Що ж діяти? Вихід простий: Валентина Вікентіївна сама береться за ділянку. Може, хтось і зауважить: за всіх не зробиш і всіх не заміниш... Але ж і випадки

недисциплінованості на фермі поодинокі — потім завідувачка з'ясує, що та до чого, а поки зачочує рукави, за дійницю й до корів...

Зрештою, в ролі доярки вона не почувається безпорадною, може, й краще, ніж завідувачкою. Та й не хотіла бути завідувачкою. Але на колгоспному партбюро порекомендували її. І все ж Валентина Вікентіївна спершу не зважилась — боялась, що нічого в неї не вийде, одна справа — доярка, тут із коровами ладу іноді не даси, що ж про людей казати?

Умовив її завідувач колгоспної ділянки Григорій Юхимович Кесь. Покликав до себе, мовив:

— Ти, Валю, не бійся. Ми з Замковим тобі завжди допоможемо. Ферму ти знаєш, доярки — твої подруги, от і берися до праці.

Валентина Вікентіївна подумала й відповіла:

— Вам, Григорію Юхимовичу, так легко казати. Ви тут у Сурсько-Михайлівці свій. Оп Кесів скільки — ледь не півсела! Ви тут усіх знаєте, вас знають, поважають і слухаються, а чи будуть мене слухатись?

— За сорок тобі вже, — осміхнувся Кесь, — а того не розумієш, що тобі ж легше буде. Справді, Кесів у Сурській хоч греблю гати. Але що з цього? Коли рядовий — добре, а увійди в моє становище. Той брат, той сват, той родич дружини, а той — рідний племінник. Тому прости, того не викажи, тому роботу вигіднішу дай — якщо задовольнити всіх, ким станеш? Угодником, ось ким. А я не хочу бути угодником, мені моя совість не дозволяє, та й службове становище, якщо хочеш. Ось і доводиться іноді з родичами стосунки псувати. А це, скажу тобі, гірше, ніж із чужими. Тепер подумай,

яка в тебе перевага. А ми з Замковим за тобою, як кам'яна стіна.

Валентина Вікентіївна подумала: справді, стіна. Хто не знає на селі Анатолія Єлисейовича Замкового? Бригадира тракторної бригади? Анатолій Єлисейович справді постать помітна. Без трактора чи комбайна нинішнє село — не село, там, де сядеш, там і злізеш, от і виходить: хто найголовніший? Механізатор!

Подумавши так, Валентина Вікентіївна й згодилася стати завідувачкою ферми. І одразу ж, мало не в перші дні своєї нової діяльності, пошкодувала.

Привіз її Кесь на ферму, зібрав доярок, скотарів, телятниць та їздових. Зібрались швидко, не так, як завжди, — кожного двічі просити треба... Видно, знали, в чому справа, по селу чутки розходяться швидко, і хтось із правління вже встиг сказати про зміну начальства...

Кесь говорив мало:

— Ось вам нова завідувачка. Знаєте її, раніше дояркою була, потім обліковцем. Сподіваюсь, до душі припаде.

І пішов. А вона одна з усіма й залишилась. Подруги, звісно, вітають, а Степан Галес чому кривиться? Усім відомо — любитель оковитої. З колишнім завідувачем Олександром Добровольським знайшов спільну мову на самогонному ґрунті, мало не щодня жлуктили... Звичайно, йому нова завідувачка, як ніж у серце.

Валентина Вікентіївна не подала й знаку, що помітила невдоволення. Розпитувала всіх про претензії, радилась, що треба робити, аби збільшити надої. Отак побалакали трохи й розійшлися.

А наступного ранку — перша неприємність. Нова завідувачка знала, що дехто з доярок, м'яко кажучи, плутає своє з колгоспним. Коротше, молоко й фураж носили додому. З мовчазної згоди Добровольського. Йому що, йому поставиш пляшку — і досить...

Ось і того ранку...

Ганна Тесленко, закінчивши роботу, попрямувала до виходу з дійницею в руках. Іде і не озирається, звикла вже відкрито молоко виносити. Валентина Вікентіївна заступила їй дорогу.

— Куди це ти з молоком, Ганно?

— Туди, де сидить кудикало.

— Залиш.

— Ось ти яка розумна! Не встигла стати начальством, у чужі дійниці зазираєш! Ти свого носа не пхай, куди не слід!

Валентина Вікентіївна ледь стрималась, щоб і самій грубо не відповісти. А з Ганною тільки заведись — ніхто не перекричить. Он уже дехто, передбачаючи спектакль, прямує до них...

— Тепер, Ганно, такого не буде, — мовила якомога спокійніше. — Жодної краплини молока з ферми не винесеш.

— Людоньки добрі, так діти ж у мене! — креснула долонями Ганна. — У тебе сини ген які, вже горілку можуть пити, а для своїх де молока візьму?

— Заплати й бери скільки треба.

— Як заплати?

— Отак, у колгоспну касу.

— А ти хто така, що свої закони заводиш? Ти в нас на селі ще й прижитись не встигла, а вже у начальство пролізла...

— Звичайно, ти тут народилась, а я — ні. І все ж це не дає права красти, — одповіла тихо. І раптом голосніше: — Ану, постав дійницю!

Ганна зиркнула люто, але, певно, вловила в очах завідувачки таке, що не насмілилась перечити. Мовчки поставила дійницю на підлогу і, не озираючись, попрямувала до виходу.

Спасибі, хтось із доярок підтримав Валентину Вікентіївну. Здається, Надія Григорівна. А може, й не Чукут, може, хтось інший. Тоді Валентина Вікентіївна майже не тямилась, руки тремтіли й щоки від образи запашіли плямами. Але пам'ятає, що хтось крикнув Ганні вслід:

— Ти рота не роззявляй! Язик у тебе довгий і руки загребущі, але найшла коса на камінь.

Справді, найшла. Після того ранку, як відрізало — ніхто вже не тягав додому фураж та молоко.

Господарство нині у Валентини Вікентіївни таке, що потребує ока й ока. Двісті двадцять п'ять дійних корів, сто вісімдесят телят, сто шістдесят биків та ще й нетелі та коні. Сама за всім не додивишся, от і взяла завідувачка курс, як кажуть діловою мовою, на зміцнення та виховання кадрів. Слова ж бо які — зміцнення та виховання! — і ми знаємо, що саме криється за цими словами. Висувають кращиків, вчать їх, передають досвід. Але кого висувати й на яку посаду, коли найвища — доярка, й тих не вистачає. Важка праця у доярки, хоча й добре оплачується, й не кожна жінка зго-

диться піти на ферму. Не доспиш, покрутишся, як муха в окропі, а все одно, якщо кормів мало, не бачити тобі високих надоїв...

Валентина Вікентіївна й почала вирішувати кадрову проблему з кормів. Пішла до Замкового. Оце, мовляв, Анатолію Єлисейовичу, обіцяли, що горою за мене станете, то давайте з кормами лад наведемо. Слід графік скласти й сіно та фураж на ферму вчасно завозити. Посиділи півдня, розписали все, як годиться, і умовились про взаємний контроль. І почали на ферму возити корми за графіком — лише роздавай худобі. Дояркам на радість.

Чутка про це пішла по селу — тепер Валентині Вікентіївні особливо й турбуватись про кадри не треба: замість педбайливиці завжди сумлінна доярка знайдеться.

А виховання?

Процес цей складний і передбачає ознайомлення людей з передовими методами роботи, навчання політграмоти, засвоєння моральних норм соціалістичного суспільства. І засоби у вирішенні цього комплексу проблем різні.

...Валентина Вікентіївна зібралась їхати до колгоспної контори й почала запрягати коня в бідарку. Краєм ока помітила: пожвавішав Степан Галес. Стояв і уважно дивився, як підтягає підругу завідувачка, і не міг приховати задоволену усмішку.

Валентина Вікентіївна насторожилась, але нічим не виказала себе. Сіла на бідарку, кінь застоявся і з місця взяв риссю, та вона притримала його й завернула за корівник. Повертаючи, встигла помітити, як Степан подає якісь знаки Миколі Лезникову.

Валентина Вікентіївна знала, що саме означає і ця нетерпляча усмішка на Степановому обличчі, і його знаки Миколі. Не роздумувала ані хвилини. Зупинила коня, прив'язала, не розпрягаючи, до стовпчика і подалася назад до ферми, де зникли скотарі.

Її поява була з точки зору теплої компанії, що розташувалась у закутку біля входу на ферму, абсолютно недоречна: тільки-тільки встигли налити в склянки з дволітрової сулії і цокнутись. А Володимир Литвиненко, третій у цьому вузькому товаристві, навіть пригубив, але не встиг випити — побачив завідувачку й похлинувся.

Валентина Вікентіївна швидкими кроками поминула відстань від дверей до компанії. Скотарі розгублено дивились на неї — Степан як тримав склянку, міцно затиснувши пальцями, так і застиг нерухомо.

Не кажучи й слова, Валентина Вікентіївна схопила сулію за шийку, щосили вдарила об підлогу. Вихопила зі Степанових рук склянку, вихлюпнула самогон. Микола Лезников намагався прикрити долонею свою — гранчасту, з товстого зеленкуватого скла, — та Валентина Вікентіївна вибила її з рук: покотилась, не розбившись. А Володимир, змирившись із долею, сам кинув свою.

Завідувачка так само мовчки подалась до виходу. Лише на порозі зупинилася й кинула коротко:

— Ще раз побачу — вилетите з ферми.

І пішла.

Хто знає, що краще подіяло на скотарів — антиалкогольна лекція, яку читали колись у

колгоспі, чи виховавчий момент завідувачки, але принаймні на фермі більше не пили.

...Сьогодні у комуністки Мишльон відбулося заняття з партійної освіти. Повернувшись додому, приготувала вечерю, нагодувала чоловіка й сина, помила посуд — і до шафи. Витягла нову сукню, приміряла. Здається, личить. Так, личить, і цю сукню треба неодмінно взяти з собою, коли поїде в Білорусію. Хто-хто, а вона знає, як дивляться на неї зовиці. Знає вона також, що дехто здивувався з їхнього від'їзду. Але їм із чоловіком добре живеться в Сурсько-Михайлівці, а до рідних країв вона навідується щороку. Чому не павідатися? Сіла на поїзд, ніч переспала у вагоні, і вже Мінськ. А літаком взагалі за кілька годин... Але вона не любить літаком. У вагоні сядеш біля вікна, дивишся на ліси, що обступили залізницю, на нескінченні білоруські ліси з поодинокими селами й відчуваєшся гарно та затишно, бо повернулась додому. А потім, коли вже їдеш назад і наближаєшся до Дніпропетровська, бачиш за вікном степи, прорізані вибалками, степи до самісінького обрію, степи, засіяні пшеницею, і знову радієш, бо ти теж удома — ці степи стали для тебе рідними й ти не уявляєш свого життя без них.

VIII. РІДНІ БРАТИ — СИНИ ДВОХ НАРОДІВ

— Ярино, — каже вранці Іван Сірик, — уже пора їхати.

— Ще в хаті не попоралась, а ти вже поспішаєш. Устигнемо, — відказує жінка.

— Та вже ввечері якось...

— А ввечері хіба клопотів мало? Тобі тільки поспішати б...

Так відказує, а сама добре знає, що до млина в Сурсько-Михайлівці краще приїхати раніше, ніж припізнитись. Бо з давніх-давен так заведено — приїжджають ще вдосвіта, ще коли він зачинений. Приїжджають люди зі своєю пшеницею-пашницею, перемовляються, в свіжому повітрі струменить тютюновий димок.

Але ж має вона зібрати до школи синів, Сашка та Вітю. А поки їх збирає, моторною своєю думкою і до Дніпропетровська майне, де в них у школі-інтернаті навчається Юрко, найстарший. Як він там? Як до нього товариші ставляться?

Зрештою, діти до школи зібрались, і вони, батько та мати, можуть їхати на роботу. Іван Сірик виводить мотоцикла на дорогу, напружено погуркує мотор. Сашко та Вітя вибігають на подвір'я й дивляться, як батько з матір'ю рушають, як віддаляються по селу.

Здебільшого швидко поминають свій Червоний Маяк і вихоплюються в степ. Але трапляється, хтось руку піднесе, попросить зупинитись.

— То можна сьогодні пшеницю привезти до млина? — запитають у жінки. — Вже давно збираюсь, та ніяк чомусь не зберусь.

— А чому ж, можна, сьогодні молотимем.

Буває, хтось має нагальну справу до чоловіка:

— Іване, славна в тебе душа, чи не навідався б сьогодні ввечері, чи не поміг би зі столяркою? Якраз хату доводжу до пуття.

Іван Сірик коротко позирає на жінку — що скаже?

— Сходи, як нікому більше не обіцяв,— радить.

— Як тільки з Привільного повернусь, то й прийду,— каже Іван Сірик.

— Знаю, багато в тебе роботи, але ж, видно, без твоєї помочі не обійтись.

— Прийду,— обіцяє твердо.

Він у Привільному працює столяром у «Міжколгоспбуді». Живуть у Червоному Маяку, він їздить у Привільне, а по дорозі відвозить жінку до млина в Сурсько-Михайлівку. П'ять кілометрів до млина, та ще до «Міжколгоспбуду» трохи — от, виходить, що слід турбуватись, аби відразу вони вдвох не запізнились на роботу. Потім, увечері, він заїжджає за Яриною, і вони квапляться додому.

Добре, що мати є, добре, що Іванова мати допомагає. Живуть в одному дворі — нова хата навпроти старої. Ярина подумки не раз подякує Катерині Кирилівні, свекрусі. Подякує за те, що діти не самі, коли повернуться зі школи, що є кому дати пообідати. Аби тільки здоров'я було... Бо як пролежала, захворівши, Катерина Кирилівна близько шести років у ліжку, то сутужно довелось, хай би й не згадувати.

Біла будова млина світиться проти ранкового сонця, у дворі стоять машини, видніють постаті людей. І, приїжджаючи сюди, вона, Фідейкіна Ярина Миколаївна (вийшла заміж за Івана Сірика, а дівоче своє прізвище вирішила зберегти), поринає в звичну атмосферу, яка вже стала їй близька і необхідна.

— Здрастуйте,— вітається Григорій Терентійович Танцюра, що завідує їхнім млином. Авжеж, він уже тут, йому слід прийти найраніше — перед тим, як у млині закипить робота, треба все оглянути з робітниками, перевірити.

— Здрастуйте,— вітається Раїса Іванівна Плахотниченко, лаборантка їхнього млина.

Вони з Раїсою Іванівною сидять поряд в окремих кімнатах, що сполучаються дверима. Ярина Фідейкіна сідає за стіл, дістає квитанції і вже тоді відчиняє дерев'яну шторку-віконце у стіні. За віконцем зібрались люди, чекають на неї, коли почне оформляти квитанції. Може, й справді треба було послухатись чоловіка, виїхати з Червоного Маяка раніше? Але ж не запізнилась вона, та й млин іще мовчить, не озивається.

— Доброго ранку, Василю Степановичу,— вітається з круглим смагливим обличчям, яке просувається у віконечко.— Що привезли?

— Соняшник,— відказує.

— Олію битимете на маслобойні?

— Олію битиму,— відказує Василь Степанович.

— А я думала — щось добре,— жартує.

— Це і є добре,— поважно каже той.— Тільки хочу зразу одержати.

— Гаразд, давайте оформлю, одержите свою олію.

За якийсь час вона оформляє квитанцію Василю Степановичу, і його обличчя зникає з віконечка, натомість, наче на екрані, появляється інше.

— Овчаров, а ви що привезли?

— Соняшник.

— Так... так... так,— вона займається підрахунками.— З вас п'ятдесят сім копійок.

Із екрана розчиненого віконечка, вже в наступному кадрі, появляється знову чоловіче обличчя — брови стріхаті, козирок картуза зсунутий на лоб.

— Качанов! Дев'яносто сім копійок!

Вона тут усіх знає. Й оскільки на млин у Сурсько-Михайлівку приїжджають із довколишніх сіл — Червоного Яру, Трудолюбівки, Петрівського, Новотарасівки, Ленінського, Малинівки та інших, то вона знає людей і по довколишніх селах. Варто їй будь-де появитись, як неодмінно трапиться знайомий. Варто опинитись у Солоному, куди з'їжджаються з усього району, як і тут те саме. Може здатись, що весь район їй за рідного брата.

— Сережченко, з вас вісімдесят копійок!

— Дядьку Василю, а ви з чим добились? Жінка в степу? А діти в піонерському таборі?

— Кіндрате Степановичу, знову олію б'єте? Нащо вам так багато? Кажете, весілля на носі? Та хіба на весіллі п'ють олію?

— Давно я вас не бачила, Сигізмунде Казимировичу, вже, мабуть, років два десь ви барились.

— Кажуть, Іване Івановичу, в лікарні лежали? Підлатали здоров'я, то й добре. Вигляд славний у вас, любо подивитись, іще не один раз навідаєтеся сюди.

Отак вона з кожним погомонить, і люди до неї звертаються з відкритою душею. В цей час, коли навідуються до млина та до маслобойні, душі в них мовби кращають, обличчя

звеселяються, в мові бринить більше радості, в рухах більше збудженості. А може, їй, Фідейкіній, так здається? Ні, не здається, бо знає вона людей скрізь, у будь-якій обстановці, й тут, у млині, вони міняються, трохи інші.

Чи не тому, що сам процес биття масла з соняшнику, помолу борошна — для них процес не звичайний, а мовби увіччує їхню працю, мовби конкретизує смисл їхньої повсякденної роботи?

Вона любить, коли давлять соняшник, коли у маслобойні б'ють олію, проте, мабуть, більше подобаються ті дні, коли працює млин, коли привозять пшеницю. Доставляють колгоспи, доставляють окремі колгоспники. Коли заходять у контору до неї, Фідейкіної, пахне від чоловіків простором степу, сонцем, вітром, а найдужче, либонь, зерном. Гарно, по-особливо-му пахне зерно нового врожаю, те зерно, яке ще не так давно було в колосках, набиралось життєдайної сили, яке потім дзвінко сипалось у бункер комбайна. І так само незвичайно пахне борошно з того зерна — тонко й ароматно, так би й хотілось принохуватись, вбирати в єство і, напевне, до кінця не насититись.

Ні, їй таки не здається, це правда: колгоспники, які приїжджають до млина молоти пшеницю, й виглядають по-іншому, й поведуться не так, як у буденній обстановці. Авжеж, не так, як за буденних обставин, бо млин — це вже свято, яке ні з яким іншим не порівняєш.

А по свіже борошно навідуються сюди якщо не всі з Сурьсько-Михайлівки, то, в усякому разі, багато. І найчастіше, мабуть, ті, хто сумлінно трудиться біля землі, хто оре, сіє,

збирає, чиї думки та жадання — біля землі, чие життя — зі степом пов'язане.

— Дмитре Степановичу, — каже знатному механізаторові Соколенкові, заглядивши його рум'яне, мовби соком малиновим налите, обличчя на продовгастому екрані віконечка в конторі, — з чим завітали до нас?

— А пшеницю пора змолоти.

— На паляниці?

— І на паляниці, й на коржі, й на пиріжки, і на вареники.

— Отак багато з'їсте? — жартує.

— З'їмо, — відказує Соколенко.

— І багато пшениці привезли?

— Багато, але не всю.

Видно, йому подобається отак відповідати — відверто, не криючись. Видно, йому подобається й похвалитися своїми заробітками, бо Соколенко й справді — як дбає, так і має.

А то Микола Матасай, циган, просовує голову у вікно. Очі виблискують так, як може виблискувати найгарніша ніч, освітлювана кількома зірочками з-за хмар. Щоки повні, круглі, схожі на ту степову землю, біля якої Матасай ходить, яку обробляє. І губи темніють, наче на смаглий землі його спокійного обличчя пролягли дві борозни.

Матасей не дуже балакучий, із ним не розговоришся — слова повільні, як ситі перепели, що важкувато зриваються в достиглих хлібах.

— Зерно треба змолоти, — каже він. І дивиться на тебе з-під кущистих брів розумна темрява його очей.

— Змелемо, — відказує Фідейкіна.

— Тільки щоб м'якенький помол, — ози-

вається Матасай. І слова перепелами ситими зірвались неквапно, шерхнули, мовби степову ковилу били грудьми.

— Змелемо так, що як напечете хліба — і мати вкусить.

Матасаєвій матері, Тетяні Андріївні, вже за сто перевалило, вже сто й два роки їй.

— І мати покуштує хліба,— повторює Фідейкіна, оформляючи квитанцію.

Матасай дивиться на неї довгим поглядом, у якому світиться і вдячність за добре слово, і гордість за рідну матір.

Багатьох людей побачить за один день, ще більше за тиждень, а за рік — чи не всіх знайомих. І, звичайно, нових знайомих надбає.

З повагою ставляться до неї і в Сурсько-Михайлівці, де працює, і в Червоному Маяку, де живе. Може, тому, що не байдужі до її долі, що життя її у всіх на виду? Сама вона чувашка, народилась у Куйбишевській області. Родина — вчителі: і батько, і мати. Батько, Микола Петрович Фідейкін, загинув під час Великої Вітчизняної війни, захищаючи Сталінград. Тому Сталінград для неї назавжди вкарбувався в свідомість: там в ім'я нинішнього життя пролилась батькова кров. Закінчила в Ташкенті будівельний технікум. Поки вчилась, мешкала на квартирі у тітки, одруженої з узбеком. Згодом поїхала на Куйбишевську ГЕС, де познайомила з Іваном Сіриком. Він тут служив у рядах армії, потім працював на будівництві молодіжної станції. Одружились, і вона зі своїм чоловіком приїхала на Україну. Спершу трудилась у колгоспі на різних роботах — то на прополці кукурудзи чи соняхів, то на

фермі. Тепер ось у млині. Чи задоволена? А чому б і ні. Всяка робота потребує любові, ця — так само, не виняток.

Іноді в неї запитують:

— А як ви з Іваном Івановичем Сіриком своїх дітей позаписували? Ось ти Фідейкіна, чувашка, а він Сірик, українець.

— Отак і хлопців своїх позаписували! Вітя й Сашко в нас українці, обидва Сірики.

— А Юрко, старший?

— Юрка записали чувашем, прізвище його — Фідейкін.

— Отак в одній сім'ї? Рідні брати — й один чуваш, а два українці?

— Авжеж, у рідній сім'ї. Ми з Іваном так домовились. Домовились, щоб первістка свого записати чувашем, дати йому моє прізвище. На честь батька, який загинув під Сталінградом. Щоб рід наш ніколи не зникав.

Отже, в одній сім'ї росте троє братів. Народились у Червоному Маяку, в українському степу. І старший із них, Юрко, буде продовжувати рід Фідейкіних. А двоє менших його рідних братів будуть продовжувати рід Сіриків.

Пам'ять діда Миколи Петровича Фідейкіна, який загинув на Волзі, захищаючи Сталінград, для онуків дорога. Чи не тому, наче підхоплюючи естафету вірності Батьківщині, Юрко хоче набути військову спеціальність і вступити до військового училища?

Пригадується їй, коли Юрко закінчив перший клас, то затіяла з ним розмову — чи не хоче змінити прізвище, дане при реєстрації, на батькове.

— Не хочу, — мовив хлопчик.

— Чому? — запитали в нього батько й мати.

— Сіриків у сім'ї троє, а в Червоному Маяку ще більше. Тільки я один Фідейкін, так і зостанусь.

Уже тоді пам'ять про діда була міцна — знав про нього з материнських розповідей. А тепер, коли подорослішав, священна справа, за яку віддав життя Микола Петрович Фідейкін, стала підвалиною його світогляду.

Увечері, повертаючись із «Міжколгоспбуду» в Привільному, Іван Сірик заїжджає до млина по свою дружину, щоб разом на мотоциклі добиратись до Червоного Маяка. Від нього пахне сосною чи березовою стружкою, столярним клеєм, фарбами. А від неї — соняшnikовою олією чи пшеничним борошном, бо сьогодні й біля давильного преса була, й біля жореп. Вони сідають у мотоцикл, і ті запахи, якими наділена зокрема їхня робота, змішуються, створюючи незвичайний дух цілоденної роботи.

Вони їдуть вечоріючим степом і, озираючись, знайомі краєвиди, думають про одне й те саме. Про те, що довелось нині зробити, про зустрічі з людьми, про буденні клопоти, які чекають на них завтра. І чим ближче під'їжджають до Червоного Маяка, тим більше їхні думки наворачтаються до домашніх справ, уже кортить їм побачити Вітю, Сашка, та й, можливо, лист прийшов із Дніпропетровська від старшого, від Юрка.

Повертаються додому з роботи, вже й Червоний Маяк видно, а в головах — спільні клопоти, спільні турботи. Спільна сім'я.

ІХ. ВДАЛИСЬ У МАТИР-ШОРКУ

Коли її, Ольгу Василівну, шорку (в Сурсько-Михайлівці всі знають, що вона шорка), зустрічають на вулиці, то розпитують:

— Як живеться?

— Добре живеться,— відказує.

— А Таня? — запитують про дочку.

— Таня вже робе.

Так вона, шорка, й каже: робе.

— У школі Таня робе, в бібліотеці. Вступала до університету в Дніпропетровську, то не пройшла за конкурсом. Тепер у бібліотеці в школі.

— А як там ваша Світланка?

— Світланка скоро до першого класу піде, зара готується.

Вона, шорка, так і каже: зара.

— А Коля, синок?

— А що? — відказує Ольга Василівна.— Три роки дитині. Спить і грається. Їсть і грається.

— На роботу ще не йдете?

— Малі діти — вдома посиджу. Мій Микола,— це про чоловіка,— всього постаріється.

Вона, шорка, так і каже: всього постаріється. А ще її спитати, чи знає свої мови, то й не відповість. Наче знає, наче розуміє, а от заговорити — вже не заговорить.

— Я,— каже, ніяково всміхаючись,— чи поукраїнському, чи по-полтавському, а крешу.

І хай у Сурсько-Михайлівці хтось скаже, що «креше» вона не так, як інші! Метка розумом, кожного тямить із півслова. Й уважно та допитливо дивиться на людей, які з нею розмовляють. Мовби остерігається їх образити своєю

неуважністю. В селі з п'ятдесят сьомого року, а знає багатьох. Скубицького, голову сільради? Давно. Кайстро, голову колгоспу? Знає. Лікарів і сестер сільської лікарні, де працює чоловік за шофера? Чом би не знала! Всякі сурсько-михайлівські оказії стають її власними оказіями, бо як же інакше, адже вона жінка, все має знати. Життя колгоспу — їй відоме. І вже наслухалась усякої всячини про минуле — й зовсім сиве, й дореволюційне, й революційне, й пори громадянської війни. І воно ввійшло в її свідомість, стало її минулим. Бо живе серед людей, серед сурсько-михайлівців, а вони — не тільки нинішнє, а й колишнє.

Своє третє, сина Колю (якого вона може назвати й Миколою Миколайовичем, хоч дитя ще зовсім мале, тільки три роки) знайшла в сурсько-михайлівській лікарні. Знайшла? А чом би й ні, коли багато знайомих жінок так каже. І вона так само своїм старшим казала згодом — Тані та Світланці. Хоча, коли подумати, яка та Світланка й старша!

До інших чоловіки часто навідувались, а до неї — найчастіше. Та й чом би Миколі Кирпаню до своєї жінки не навідуватись найчастіше, коли він у лікарні за шофера на швидкій допомозі. Швидка допомога — значить, невідлучно при лікарні. Швидка допомога — значить, і при жінці.

— Викапана мама, — сказав, побачивши новонародженого вперше.

— Наче й не ти, — «кресонула» вона йому по-полтавському.

— Та я, — застеріг він і свої риси в туго спеленутому дитинчаті.

І очі матеріні зблиснули радістю.

З лікарні Микола привіз їх удвох — матір і сина. Начебто й не так далеко добиратись від центру села додому, а в той день цю дорогу долав довше, ніж завжди. І коли раніше міг проїхати тут майже заплющившись, то цього дня дорога запам'яталась, хоч нічого не змінилось на ній.

Чи не тому, що віз сина? Мав Ташю, мав Світлану, а тепер віз сина?

Хто з них уперше сказав, яке дати йому ім'я? Здається, вона, Ольга. Авжеж, хай називається Миколою. Микола Кирпань, як і він, батько. Щоб не переривався їхній рід.

Як і він, батько, от тільки схожий на матір. Як викапаний. І розріз очей такий, як у неї. І очі так само дивляться. Щоки матеріні, губи її, колір шкіри, підборіддя. Але ж щось є і від нього, від батька. Тому — Микола. Тому — Кирпань.

І йому приємно, коли в хаті звучить жінчине:

— Миколка прокинувся!

Або:

— Миколка поснідав, співає.

Або:

— Миколка з півнем бавиться.

Йому приємно, дослухається до Ольжиного голосу і, обідаючи в літній кухні, ледь усміхається. Та усмішка — від любові до дітей, до дружини.

Пригадує і той день, коли Миколка знайшовся. І той, коли додому привіз. Уже кілька років минуло, а мовби вчора.

Й Ользі, яка зараз пораяється у квітнику, теж тодішні картини з пам'яті не йдуть.

Почали двоюрідні брати навідуватись. Ну, Миколі Гладченку легко навідатись, він шофером на комбікормовому заводі, їхав повз хату — і заглянув.

— Покажуть потомство!

— Ще ж і показувати рано, спить, мов наробився.

— А й справді, мов наробився,— згоджувався, зайшовши в хату, обережно наблизившись до ліжечка, в якому лежало немовля.

Не забарився і двоюрідний брат Іван Гладченко, на молокопункті робить, інвалід війни, поранило йому ногу на фронті.

— Покажуть Миколку!

— Та чи він кіно, щоб показувати?

Дивився, як немовля простягає руки до матері, і, либонь, zostався задоволений оглядинами.

А там і Степан Кирпань на поріг, теж двоюрідний брат:

— Хваліться!

— Та які з нас хвальки!

— Хвальки не хвальки, а тільки ж я Кирпань, і він Кирпань. Маємо познайомитись, а то ще не впізнаємо один одного на вулиці.

— Ну, хіба що,— усміхнулась Ольга на той жарт.

Степан Кирпань, як і інші брати, zostався задоволений від знайомства.

— Хай росте здоровий! Тепер нас, Кирпанів, побільшало на світі. Твій Микола — Кирпань, я — Кирпань, він хоч і малий, а вже Кирпань. Е, тепер нас голими руками не візьмеш, бо й він-таки з нашої компанії.

— О, і його до компанії,— відказувала ревниво.

— Авжеж, бо в гурті легше.

По ліву руку від Ольги та Миколи Кирпанів живуть дві циганки, дві сестри — Віра та Шура. Дітей своїх ніколи не мали, то, позираючи, як малий бігає по подвір'ю, мовби віддавали йому частку нерозтраченого свого материнського тепла.

А по праву руку живуть Шеремети — Григорій Андрійович та його жінка Наталка. То вони теж не покупуєть на добре слово чи на захоплений погляд для Миколки. І їй, Ользі, легше від того, світлішає.

Не забувся і той день, коли в сільраді реєстрували Миколку.

— Побільшало ще на одного сурсько-михайлівця,— радів голова сільради Скубицький.— Хай росте здоровий та щасливий... Зовсім схожий на свою матір і славний такий.

— Коли син у матір удався, то добре,— не без гордості мовив Кирпань-батько.

— Як запишете? Українцем? Шорцем?

— На Україні живе, то записуйте українцем,— сказала мати.

— Пишіть українцем,— згодився батько.

— Хай росте громадянином держави,— сказав Скубицький, віддаючи посвідчення про народження.— І вам на радість та на втіху хай буде, і всім людям... Ось ми в центрі села новий Будинок культури запланували поставити, то біля нього передбачено посадити алею Новонароджених. Розумієте? От знайшовся у вас Миколка, ви його зареєстрували — й дерево посадили, а всі дерева разом і ростимуть.

— А що, слушно,— сподобався цей задум Кирпаневі-батькові.

— Хай би швидше Будинок культури зводили, — усміхнулась Ольга.

А подивитись на Миколку, на її материнську гордість, хоче, мабуть, цілісінький світ. Хай дивляться, їй від того тільки приємно. А коли років два тому добилися в гості з далекої даліни старенька мати Марія Василівна та рідна сестра Зоя, коли вони брали до рук Миколку, то вона й зовсім почувалась щасливою.

Чим пригощала матір та сестру? А тим, що всі жінки в Сурсько-Михайлівці готують. Звісно, борщем, бо в неї і чоловік їсть борщ, і діти. А також варениками з сиром. Та ще шкодувала, що зараз березень надворі, а якби літо — зліпила б вареників не тільки з сиром, а й з вишнями. І пиріжки для них пекла такі, як печуть усі сурсько-михайлівські жінки. Мати з сестрою хвалили, казали, що смачно, а вона, Ольга, раділа, що зуміла догодити.

За тих три березневі тижні, коли гостювали її рідні, Ольга й розмов наслухалась по-шорськи, й пісень шорських теж. Про що співали мати з сестрою? Про гори Алатау, про річку Кандому, яка бурхливо тече поміж гострих скель, в'ється поміж лобатого каміння, про рибу, що плаває у Кандомі, а також про ліси темні. Про темні ліси, де водиться лось, і ведмідь, і всякий пухнастий звір, і про шорців-мисливців, які подались у ліс на полювання. Авжеж, співали мати з сестрою, мисливці повернуться до своїх жител зі здобиччю, й тоді яскравіше спалахне родинне вогнище, довкола якого збереться вся сім'я.

Слухала пісню Ольга, і в її пам'яті прокидались спомини про той далекий край, про

селище Усть-Умраз, у якому жила в дитинстві. Гірська Шорія поставала в голубому мареві — наче ось приїхала сюди, в Сурсько-Михайлівку, разом із матір'ю та сестрою, навіч стала перед зором, стоїть живим видом.

Слухав ту предківську пісню і малий Миколка, у випуклих його ясних оченятах світилося м'яке сяйво, відблиск розуміння тієї таємниці, яка, мабуть, називається життям.

А вчорами бабуся-шорка розповідала казки. І хоч не тямив хлопчина по-шорськи жодного слова, зате слухав уважно, так, як усі діти землі слухають казки — навіть тоді, коли не розуміють їх.

А може, в ті хвилини найчарівнішою казкою для нього була сама бабуся, Марія Василівна Кутеріна, котра добилася з далеких країв, які йому поки що й не снились. Із отих країв, де олені та лосі живуть не тільки в легендах та переказах, а навсправжки.

Так, була вона для Миколки живою казкою, до якої можна пригорнутись. Та казка мозолястою долонею голубила лялий Миколин чубчик. Та казка озивалась до нього рідним голосом, який бринів ласкою і добротою.

Поїхала бабуся в свою Гірську Шорію — і поїхали з нею пісні про мисливців та звірів, поїхали з нею загадкові казки, тільки відсвіт їхній хвилюючий зостався в завороженій душі малого сурсько-михайлівця.

Ось недавно вони, Ольга з Миколою, ходили на весілля до сусідів — Григорій Шеремет женив свого сина Гришу, брав той дівчину з міста, симпатичну й приятну. Ольга раділа з чужого щастя, бо коли хтось щасливий, то й тобі

легше живеться, бо коли комусь добре — і тобі краще.

— Як там мати? — згадував сусіда стару шорку. — Дужа? При здоров'ї?

— Цього літа знову навідатись обіцяла, — похвалилась Ольга.

— Ти ж бач! — дивувалися за столом люди, які запам'ятали Марію Василівну Кутеріну у її перший приїзд. — Уже до сімдесяти, мабуть, а такої далини не боїться.

— До впука тягне, — мовив Микола Кирпань. — І хлоп'я за неї запитуює. Коли вже, каже, бабця Марія приїде, кортить мені, каже, її казок послухати.

Шанує Ольга Кутеріна людей, із якими живе в Сурсько-Михайлівці, і вони її шанують. За врівноважену вдачу, за розсудливість. За те, що гарна мати своїм дітям і добра дружина своєму чоловікові. За працьовитість — вона й пошиє, і випере, і попросує, і хату побілить, і обід зготує. Діти в неї дбайливо доглянуті, причепурені — та й чи могло бути в неї, з люблячим серцем, по-іншому?

В неї справді любляче серце — дорогі їй не тільки люди, а й земля. Ростуть на подвір'ї квіти, звеселяючи настрій. Родять груші, яблука, вишні в садку. А з городу всяка всячина завжди є — і петрушка, і кріп, і морква, і цибуля, і помідори, і картопля, і буряки, і квасоля. Бо господиня, бо руки її не цураються ніякої роботи. Та й чом би цурались, коли все життя тільки й знали працювати та ще дітей доглядати, оберігати й голубити.

Скільки це вже вона в Сурсько-Михайлівці? Та майже двадцять років. Познайомилися

з Миколою тоді, коли він служив у армії, а вона трудилась на будові. Познайомились — побралися, тепер вона вже з цього села нікуди не поїде. Її серце пустило тут коріння, вільно росте на степовій землі та серед відкритих душею степовиків. І тому діти в неї степовики. І Таня, і Світлана, і Миколка.

З якою гордістю веде вона його за руку по вулиці! Приємно, що він міцно ступає ніжками. Коли не встигає, то підбіжить. І допитливо роззирається по боках, наче дивується з усього, що трапляється назустріч — з машин, коней, голубів. І з чистого неба дивується. І з квіток, які розцвітають на подвір'ях. Як мерехтять його зіниці! Як тонко всміхаються губи, мовби зараз із них спурхне найчистіше дитяче слово, яке вбере і виразить усю красу довколишнього світу!

— Доброго дня,— вітаються з Ольгою односельці й проводжають поглядами.

— Доброго дня,— щиро бажає вона.

Доброго дня — для землі, для мирної праці, для високих почувань людяності й порозуміння.

Йде поряд із нею маленький Миколка Кирпань, дріботить міцними ніжками, йде по своєму рідному селу степовик, котрий, мов дві краплі води, схожий на свою гірську матір-шорку.

Х. ЗАВЖДИ — БИТВА ЗА ВРОЖАЙ

Микола Матасай стоїть на польовому стані своєї тракторної бригади, підставивши груди та обличчя ранковому вітерцю. Од свіжих по-

вівів його брови густі ледь-ледь здригаються, а довгі вії то й зовсім згинаються туди-сюди, й по очах мовби проскакують полохливі тіні, од яких вони можуть заплющитись, та не заплющуються.

Вії од свіжого вітру здригаються, по непорушній поверхні очей миттєві тіні шастають — наче комиш у передгроззя хвилюється довкола степового озера, й вода в озері відображає те хвилювання й теж ніби відчуває наближення грози.

Отак стоїть Микола Матасай на своєму тракторному стані і вловлює, здається, як у його єство, як у кожну жилку вливається степове безмежжя. І ранок, який зараз поймає своїм владним світлом усе довкруг, так само поймає Матасая, сповнюючи його легкістю й світлом.

Наближається Чичкань Григорій Корнійович. Іде так, наче й не несе на своїх плечах ні пенсійний вік свій, ні гори переробленої роботи. Примружився, і в кутиках очей позбирались тонкі зморшки, навіть ранковий вітерець не розгладить їх.

— Як спалось? — не перестаючи мружитись, вітається Григорій Корнійович.

— До-о-обре,— відказує Матасай. Слово звучить протяжно й округло, наче він зараз набрав повен рот степового леготу й боїться небережно видихнути.

— Учора комбайн «Ниву» бачив,— каже Григорій Корнійович. І в нього зараз такий незворушний вигляд, наче він і не очікує, як до почутого поставиться циган.

Матасай дивиться на старого механізатора повільним поглядом, білки очей у нього вираз-

ні, незатуманені. Мовчить, осмислюючи. Й по хвилі запитує:

— Де бачили?

— По телевізору, — спокійно відказує Григорій Корнійович. — Кубань показували, там уже скоро жнива.

Западає мовчання. Ще тихо на стані, але вже скоро мають почутись характерні металеві звуки — люди візьмуться розмовляти з технікою, з залізом, а техніка та залізо відповідатимуть на своїй багатоманітній мові. Проте зараз іще тихо, механізатори тільки сходяться та з'їжджаються. І тече в повітрі тонкими струмочками жайворонковий спів.

Тими ясними струмочками пронизане все повітря. Вони невидні, але чутні, спуються в усіх напрямках, вони прозорі й чисті, як саме сонячне проміння. І зараз бринять не тільки над степом, а й у Матасаєвій душі. Залинули туди разом із жайворонками й не втихають.

— Я теж бачив «Ниву», — озивається Матасай, і слова його обважнілими від роси ранковими перепелами повільно летять у степ.

— Де? — ледь жвавішає незворушне обличчя Григорія Корнійовича.

Западає короткочасне мовчання, в яке вривається свіжий вітрець та кришталевий спів жайворонків, а потім Матасай каже:

— В Привільному.

— Коли ж до нас пришлють? — хутенько озивається Чичкань.

— Дійде черга — пришлють.

— Швидше б уже.

— Хіба вам довірять? — блискає випуклими очима Матасай. І дивиться на Григорія Кор-

нійовича так, наче тільки від старого механізатора залежить — довірять чи ні. От скаже — так, і довірять. А скаже — ні, й не довірять.

— Мені не дадуть,— каже Чичкань.

Авжеж, згоджується подумки Матасай, не дадуть. Ви ось усе життя проробили біля техніки й нині не можете обійтись без гурту, щодня навідуєтесь, помагаєте з ремонтом. Але вам, мабуть, не дадуть, бо є молодші й спритніші.

— Ось тобі можуть дати,— каже Григорій Корнійович.

Мовчить Матасай, а тому може здатись, що він згоден із почутим, що й справді сподівається. Та незабаром заперечує:

— Мені, мабуть, теж не дадуть.

— А кому? — цікавиться Чичкань так, наче всю техніку між механізаторами розподіляє він, циган. А особливо комбайн «Ниву», потужну, сучасну машину.

— Соколенку можуть дати,— каже Матасай. Григорій Корнійович мовчки згоджується.

— Або Юхатову дадуть,— по паузі додає.

— А з нашої бригади?

— Дмитру Шевченку або Леоніду Рибалку.

Він таки не називає себе, вважаючи, що є достойніші та заслуженіші.

— Може, й так,— каже Григорій Корнійович і йде.

Йде, як звик ходити все своє життя і по цьому степу, і по тракторних станах. Ступає впевнено, наче й не несе на своїх плечах гори переробленої роботи.

І Матасай теж іде — до свого СК-4, до комбайна.

У цьому році врожай доведеться раніше збирати. Поля показують, що пшениця влітку дозріє десь на півмісяця раніше, ніж завжди. Адже весна яка рання, адже сонця стільки щедрого — ото рання весна та щедре сонце наче поспішили покликати літо, й воно послухалось, не забарилось, гарні хліба стоять скрізь, дорідні. Значить, десь на півмісяця раніше почнуться жнива, значить, і техніку до них задалегідь треба підготувати. Щоб потім не чухати потилицю, щоб потім не вдаватись до авралу.

Матасай підходить до свого СК-4, як до товариша, з яким треба ділити навпіл і радість й прикрощі. Якщо ти його зараз, коли всі машини ремонтуються перед жнивими, не підведеш, то і він тебе не підведе.

— Як діла? — непомітно з-поза косарок, жаток та волокуш появляється Анатолій Єлисейович Замковий, їхній бригадир.

Матасаєві здається, що Замковий завжди все знає про кожну людину в своїй бригаді. Знає, що з ким сталося, хто, може, вскочив у яку халепу. Й так само йому добре відомо про стан кожної машини, від нього не приховаєш, та й нема потреби приховувати.

— Діла посуваються, — світає від тихої усмішки циганове обличчя.

— Запчастин вистачає?

— А коли їх вистачає? — слушно запитує Матасай.

— То де тобі краще ремонтуватись — тут чи в «Сільгосптехніці»?

— Тут краще, бо менше ганяти доводиться туди-сюди.

Зрештою, Замковий і сам усе знає — і як діла посуваються (йому варто кинути один побіжний погляд на машину), й про запчастини (вони дефіцитні і в «Сільгосптехніці», і в їхньому колгоспі, і в бригаді — як у інших, так і в Матасая).

— А де ж це твій напарник? — цікавиться Замковий.

— Грицько Строй? Підійти має.

— Ну, гаразд, — непевно каже Замковий і відходить.

Замковий перемовляється з іншими механізаторами, а Матасай тим часом приступає до свого комбайна. Мастило пов'їдалось йому в руки, і, смагли вродженою смаглистю, вони ще чорніші від мастила, наче він ніколи й не одмиває їх. У борозенки на долонях всмокталося, струмує по них чорними ручайками, та й не тільки воно в'їлось, а й метал теж позалишав сліди. І на грудях його сліди, й на обличчі... Кожне заняття накладає на людину тільки йому властивий відбиток. Пасічники ось між собою схожі, садівники — між собою, а механізатори — між собою, їх не сплутаєш ні з пасічниками, ні з садівниками.

Ото й по Матасаяві одразу видно: механізатор, хлібороб. Такий, як і його сурсько-михайлівські товариші. Як Григорій Трохимович Максименко, з яким працює в одній бригаді. Як Леонід Миколайович Рибалко, помічник їхнього бригадира. Як Шевченко Дмитро Якович, тракторист-ланковий.

Авжеж, як відремонтуєш трактор чи комбайн — так вони тобі й служитимуть.

І найкраща перевірка для трактора — коли

він у борозну пішов, коли ти відчув кермо в руках, коли всю машину своїм сством розумієш. Хтось казав недавно Матасаєві: отак ореш землю, ореш, забудешся на якусь хвилину й раптом видається, що то не сама машина тягне плуги, які вивергають важкі чорноземні брили, а наче ви вдвох — людина й агрегат — орете ґрунт, вкладаючи всю силу, живе й механічне завзяття.

І найкраща перевірка для комбайна — жнива. Коли ти зайняв свою загінку, коли машина рушила, коли колоски почали зникати в барабані й, нарешті, посипалось намолочене зерно. В перші хвилини роботи машина, може, й не зізнається в своєму самопочутті — доброму чи поганому, зате вже згодом ти неодмінно відчуєш усю її, в кожному її вузлі і вузлику. Відчуєш, чи працює впевнено й надійно, не надриваючись, а чи в великому і складному її організмі щось не гаразд.

У Миколи Матасая чимало досвіду, щоб тямитись на життєвих стосунках, на людях, на машинах. Він закінчив школу фабрично-заводського навчання в Дніпродзержинську, працював монтажником, згодом — на заводі «Червоний Профінтерн» у Дніпропетровську. Робітниче середовище навчило витримки, прищепило сумлінне ставлення до роботи, яка має стати твоєю плоттю, твоїм світоглядом. У Сурсько-Михайлівку, де жили мати з братом, Микола повернувся кваліфікованим спеціалістом.

Як його предки відчували коней, їхню вдачу, розуміли поведінку, знали, як із ними поводитись і що від них можна чекати в будь-яку хвилину, так Микола Матасай розуміє тех-

піку. І трактора, і комбайна. Для нього не існує загадок у машинах, загадок, які б йому не розв'язати.

Приходить Грицько Строй, напарник, тепер вони вже вдвох пораються біля комбайна. Лише веселий перестук молотків, чується брязкання ключів — і решта механізаторів їхньої бригади не покладають рук, бо не можна баритись, бо жнива не за горами. А сонечко вже підбилось, а небеса ще дужче поголубішали, й коли на стані западає коротка пауза — в ту паузу, в ту тишу вливаються жайворонкові пісні. Вливаються їхні срібні голоси, щоб замить знову потонути в гуркоті, гаморі, брязканні.

Працюючи, багато передумаєш... От Замковий питає в нього, Матасая, про запчастини. Сам знає, авжеж, а питає. В цьому році, можна сказати, з запчастинами легше, ніж торік. А чому? Бо задалегідь замислились над тим, що потрібно, що слід придбати. А коли раніше поклопочешся — більше шансів дістати. Та й серйозніше ставляться до спрацьованих деталей. От-таки не один підремонтували вал привода зернового і колосового елеваторів. Лагодили й вали головного контрпривода, підвіски грохотів, кожухи вентиляторів зернових комбайнів, шатуни до косарок.

Хазяйновитіше ставлення — й більше надій на успіх під час жнив. А жнива не за горами, уже вони, либонь, дихають у твоє обличчя.

Грицько Строй старається сьогодні, як і Матасай.

А чом би й не постаратись, коли, звісно, жнива найкращий екзаменатор для них, механіза-

торів, та ще перед жнивками — комісія огляне машину. Щоправда, всю комісію здатен замінити один їхній бригадир. У Анатолія Єлисейовича метке око, прискіпливе.

Для Матасая, коли по ширості, найголовніша комісія, яка всі інші з успіхом замінить, — це його сумління. Ні сумління не зрадить Матасая, ні він своє сумління не підведе.

— Наталко! — звертається до жінки, що проходить мимо.

Жінка мовби й не чує. Тоді Матасай знову:

— Наталіє Онопріївно!

Молодиця, зрештою, обертається — стоїть біля комбайна циган, чорний-пречорний, очі блимають матовістю голубиних яєчок, і зуби з напіврозтуленого в усмішці рота зблискують обдертими зубцями часнику... Наталія Онопріївна Фесенко — куховарка на їхньому стані, до неї кожен звернеться чи з жартівливим словом, чи просто зачепить.

— До обіду ще далеко? — питає Матасай.

— А ти на сонце подивись, — відказує Наталка Онопріївна, — якщо на годинник ліньки глянути.

— Щось смачненьке зготувала?

— Матимеш апетит — усе здасться смачненьким! — жартує жінка. — А не поробиш — і їсти не захочеш.

— Так, — згоджується Матасай. — Води холодної нема?

— Як нема? Вода холодна завжди є... Хай Грицько піде принесе тобі, та й сам нап'ється.

Грицько Строй приносить води, Матасай п'є, і краплини тремтять на підборідді, скочуються на груди.

Підходить Хрупчик Гнат Петрович, агроном їхньої дільниці. Він у яскравій червоній сорочці, яку віддалік помітно. Не людина, велетенський степовий мак. Хрупчикові, звісно, теж не байдуже, як ремонтується техніка до жнив. І зрозуміло: прямий зв'язок — техніка і врожай, врожай і техніка.

— Ну, Миколо,— каже Хрупчик, ховаючи лукавинку десь у кутиках уст,— яких успіхів доможешся в цьому році?

Торік Матасай був другим у змаганні серед механізаторів колгоспу «Комуніст».

— Та доможусь, як зможу,— непевно відказує, не будучи обіцяльником.

— Хіба ти не хочеш одержати мотоцикла в премію? — весело примружується Гнат Петрович.

Гарний мотоцикл — давня циганова мрія, з якою він не збирається розлучатись і в ці жнива.

— Та доможусь, як зможу,— знову повторює Матасай. Бо усвідомлює: й інші механізатори не пастимуть задніх, бо кожен старатиметься.

Хрупчик, агроном дільниці, далі йде по польовому стану тракторної бригади — з тим заговорить, із тим перекинеться словом. Хочє знати, хто вже відремонтував машину, в кого які ускладнення. Червона сорочка його генген цвіте велетенськими пелюстками маку.

Польовий стан тракторної живе своїм життям — рівномірним, налагодженим. Голоси людей чуються, линуть звуки металу, озиваються мотори, і в цю музику прориваються пісні жайворонків. Пісні жайворонків, які, здається,

звили собі гніздечка в Матасасьовому серці, а тому й не розлучаються з циганом — ні вчора, ні сьогодні, й завтра не розлучаться, виспівуватимуть.

Пораються з Грицьком Строем біля свого СК-4, а з думок йому, Матасасві, не йде ранкова розмова з старим Чичканем. Розмова про «Ниву».

Це якби в їхній колгосп дали бодай один такий новий комбайн, ото свято було б! Звісно, спершу йому, Матасасві, й не довірили б, дали б комусь іншому, але за рік-другий, дивись, можливо...

Вже скоро полудень, уже й на обід пезабаром сходитимуться механізатори. Матасай впростується біля комбайна, ловить змокрілим обличчям прохолодний вітерець, який вільною хвилею накочується зі степу.

Зі степу, в якому дозріває урожай.

ХІ. ЛИСТ АНТОНАСА МАРЦИНКУСА ДО МАТЕРІ

Антонас Марцинкус тримав ще незаклебний конверт, коли ми завітали до нього. Відклав, але, певно, все ще перебував під враженням написаного, бо пояснив ніяково:

— Ось бачите, написав матері. Вона в мене стара, скоро сімдесят п'ять виповниться. У Литві живе — Кельмейський район, село Ляляй. Хочете почитати?

Це зовсім несподіване запитання збентежило нас: читати чужий лист... Однак пропонує сам Марцинкус...

І ми, зрештою, прочитали лист Марцінкуса, а він розповів нам про себе, про товаришів, про те, що відчував, звертаючись до матері.

І ми уявили, як Антонас писав цього листа...
«Дорога мамо!

Весною не було часу писати. Сама знаєш, весною кожна хвилина на обліку, особливо у нас, трактористів. А нинішня весна всіх спантеличила, колись у цю пору бувало ще сніг лежить по коліно і вночі мороз до десяти градусів, а тут іще наприкінці лютого сонце зігнало зі степу рештки снігу, і я тобі скажу, якоесь по-сирітськи почорніли наші лани, така чорнота взимку якась неприродна, особливо для мене. Тутешні хлопці більше звикли до примх природи, для мене зима — то зима, зі снігом по пояс. Пам'ятаю, як заносило іноді наш дім, вранці вийдеш, а до хвіртки дістатись неможливо, бери лопату й прогортай стежку. Бувало, взимку йдеш від хати до воріт сніговим тунелем — оце зима!

А цього року помело трохи, так, для забави. Щоправда, я за дванадцять років, що тут живу, не пригадаю такої теплої зими. Та, зрештою, зима вже позаду, у нас на місяць раніше звичайного почали достигати полуниці: шкода, нема нагоди передати тобі, а посилкою не дійдуть, зіпсуються. Нічого, почекаємо до серпня, підуть груші та яблука, тоді організуємо посилку, хоч яблуками тепер уже в Литві нікого не здивуєш. І все ж яблука зі свого саду мають інший смак.

Ті, хто не садив власноручно садів, сміються з цього. Кажуть, найсмачніше яблуко з базару, коли вибереш саме таке, що найбільше тобі

смакує. Може, це й правильно, але тільки до тієї пори, як сам викопав яму й посадив дерево. Потім два чи три роки довкола нього ходиш, кожну бруньку знаєш, а скільки радості, коли дерево зацвіте вперше. І цвіте воно в тебе, здається, не так, як у сусідів, квітки більші, рожевіші, пахучі, й бджоли коло них весело гудуть.

А яблука! Червонобокi, великі, а до чого смачні! Ось вишлемо тобі, покуштуєш і збагнеш, що правду пишу».

Антонас Марцинкус одірвався від листа, відкинувся на спинку стільця. Уявив, як сусідка читає листа матері, а та сидить, спершись ліктями на стіл, і плаче. Плаче, коли радісні звістки, плаче, коли горе. Тільки тепер сльози в неї чисті й прозорі, а на душі радісно. Коли в нього щось і не ладиться, матері не пише, мати має знати, що в нього все гаразд, повинна радіти успіхам сина, тоді й вестиметься їй легше. Сімдесят п'ять років прожила на світі, ніщо не має затьмарювати її старість. От шкода тільки, що неписьменна. Так би читала й перечитувала листи, а то доводиться кликати сусідку, а сусідка поки розбере його почерк... Та й литовською він володіє не так, як раніше. Тепер слова доводиться шукати, іноді якесь російське чи українське слово вставить — нічого, втямлять, а якщо й не зрозуміють, догадаються, що саме він мав на увазі. Мати неодмінно догадається, але ж однаково піде до когось, хто знає російську, щоб уточнити. Їй приємно навіть запитати про це слово — зайвий привід побалакати з кимось про свого Антонаса, розповісти про його життя.

Отже, слід матері написати про свої успіхи, пехай розповідає...

«Взимку попрацювали добре, і весна не застала нас зненацька. Працюю я з напарником Миколою Чистоклетовим на тракторі Т-150. Машина Харківського тракторного заводу, потужна, безвідмовна, ми задоволені. До речі, про Миколу я тобі, здається, ще не писав, але про нього трохи згодом. Так от, наприкінці березня вже вийшли в поле.

Вранці ще приморозки, калюжі покриті тонкою кригою, але в полудень земля вже парує. Трактор тягне культиватор, озираєшся назад і бачиш, як чорніє за тобою степ, як ніжитья на весняному сонці чорнозем, як прогрівається все перед твоїми очима: візьмеш на долоню грудку землі, вона тепла, волога, парує й пахне. У нас у Литві ґрунти переважно піщані, пісні, а тут земля масна, здається, її навіть можна їсти, тут чорта посади — виросте.

Оце написав — у нас, у Литві, і подумав, що маю тепер писати: у нас, на Україні. А правильніше, у нашій країні, бо і Литва, й Україна мені однаково рідні, там — ти, брати й сестри, там минуло моє дитинство, в твоїй хаті, мамо. Хто ж може це забути?

А тут — мій дім, мій сад і мій степ, по якому воджу трактора. Потім бачу, як з посіяного мною зерна виростає пшениця, колоситься, набирає силу, це й моя сила, і пшениця — моя, і село українське Сурсько-Михайлівка — моє, бо ми трудимось на цій землі, а хто працює, зрошує потом землю, — той на ній і господар.

На цій землі стоїть тепер мій дім і ростуть мої діти й твої онучки, мамо.

Отже, про роботу. Працювали ми, не шкодуючи сили, може, довелося й не доспати, але ж ти, мамо, розумієш, як весною та на збиранні врожаю доводиться. Ти все життя на землі працювала, знаєш, як треба годити їй.

Працювали, не помічаючи, як спливає час, культивували за зміну по сорок-п'ятдесят гектарів. Тобі це видасться дивним — п'ятдесят гектарів. Справді, у Литві так не розженешся. Поля лежать поміж лісів вузенькими смужками, валуни, які треба обходити, чимало робочого часу тратиш на переїзди з поля на поле. А тут гей-гей які гони прослались, поки пройдеш гони із краю до краю — і наспіваєшся, і надумасишся!

Я веду трактор і співаю. Голос у мене та й слух, сама знаєш, не дуже, в компанії стримуюсь. А тут трактор гуркоче, а якщо б і не гуркотів — хто почує? На кілька кілометрів довкола жодної душі, співай, що хочеш і як хочеш. А мені з піснею легше працюється».

І знову Антонас одірвався од листа. Згадав оті важкі весняні тижні. Дехто з механізаторів казав, що їм везло: жодної серйозної поломки. А чого везло? Фактично, нема тут ніякого везіння, просто вони з Миколою добре підготували трактор узимку, відрегулювали — ось і не підводив.

Усміхнувся доброзичливо: Микола — чудовий хлопець і надійний товариш, на нього можна покластись. Йому, Антонасу, пофортунило, що має такого напарника.

Вів далі швидко, не задумуючись:

«Тепер кілька слів про напарника мого, Миколу Чистоклетова. Ми з ним товаришуємо.

Хлопець душевний і роботящий. Тут, у Сурсько-Михайлівці, недавно, приїхав із Далекого Сходу. Трапилось це так: одна жінка з нашого села поїхала у ті краї. На Далекому Сході служив її чоловік на флоті. Отже, поїхала провідати чоловіка. Той, звичайно, познайомив її з товаришами, їхніми жінками та нареченими. А жінки — вони похвалитись люблять. Ось і почала та жіночка вихваляти Сурсько-Михайлівку. Воно й правильно, є про що розповісти. Дійшли ці чутки й до села Осиновки Приморського краю, де жив Микола Чистоклетов. А того вже давно тягло до переміни місць. Не роздумуючи, придбав квиток і приїхав до нас у село. Подивився — справді гарне. А спеціальність у нього потрібна, ще й як потрібна — механізатор. Може, й повернувся б назад, до свого рідного Приморського краю, сам мені казав, що вагався, а тут його умовляти стали: сідай за трактор. Він і сів, а відірватись від керма вже важко. От і вирішив проблему: придбав хату й став повноправним членом нашого колгоспу «Комуніст». І не скаржиться на долю.

Ми зараз із Миколою працюємо в майстернях «Сільгосптехніки». Готуємо наш Т-150 до жнив, капітально ремонтуємо, щоб жодного дня на збиранні не втратити. Для роботи маємо всі умови. Тут, у сусідньому селі Привільному, цілий ремонтний комбінат збудували. Все, що треба, можна зробити. Верстати токарні, фрезерні, свердлильні, прилади різні. І механіки кваліфіковані. Є такі аси: ледь встигне до трактора підійти й послухати — вже визначає несправність. От і використовуємо ми з Миколою тут кожну хвилину, щоб довести трактор,

як кажуть, до кондиції, тобто, мамо, це буде тобі зрозуміліше, щоб не чхав і не стояв, коли пшеницю коситимемо».

Антонасу здалось, що хтось зайшов до кімнати. Озирнувся: невже Рая? Навряд, адже ошадкаса, якою завідує Раїса Лаврентіївна, його дружина, ще повинна працювати принаймні годину. Нікого нема, він помилився. Але думки про дружину відвернули від листа, дістав цигарку, запалив.

Гарна в нього дружина, вродлива і вдачі лагідної. Отак випадково зустрів на життєвих шляхах, а виявилось — його доля. Служив тоді в армії, й випало так, що потрапив на танці. В парку імені Чкалова.

Музика грає, народу багато, стоїть біля входу дівчина вродлива. Така вродлива, що Антонас зніяковів. До такої й підійти лячно...

Але згадав, що й сам видний собою, високий та стрункий, і мундир на ньому парадний, чоботи начищені, блищать, як дзеркало.

Підійшов, клацнув підборами. Дівчина засомилась, та не відмовила. Поклала йому руку на погон, і пішли кружляти.

Не думав, не гадав, що то його доля, боявся навіть зазирнути у вічі, та потім розговорились. Він пожартував зі своєї незграбності, однак Рая (вже встиг довідатись, як її звуть) заперечила: танцює він, як ніхто тут... Гм, як ніхто тут!

Ще до одруження Марцинкус побував у Сурсько-Михайлівці, де жили Раїні батьки. Мати працювала в сільраді, батько завідував, та й зараз завідує поштою. Одружились. Тепер у нього дві дочки — десятирічна Ірочка й чоти-

рирічна Леночка, такі гарні дівчатка, ласкаві, люблять його.

Всі знають: сім'я в Марцинкуса гарна, дружна, і він пишається цим.

Схилився над папером, і перо наче само забігало.

«Твої онучки, мамо, цілують тебе і здоровлять щиро. Ірочка вчиться непогано, тепер у неї вже почалися канікули, та справ вистачас. Порається у саду та на городі. Ми змалку привчасмо її до праці, так, як це робила ти, мамо. За це я вдячний тобі на все життя, бо певен, що людині працьовитій жити значно легше, ніж ледареві й перобі.

Ти запитувала в останньому листі, чи не забула Ірочка литовську мову? Ні, мамо, не забула, і я подеколи розмовляю з нею. А Лена навчиться, коли привезу її до тебе. Неодмінно приїдемо на твоє сімдесятип'ятиріччя. Хтось, здається, Титус чи Берута, писали мені, що збираються всі наші рідні, а це чоловік сорокп'ятдесят, не менше. Ось і я приїду з Леночкою. Така гарна дівчинка, ти будеш задоволена нею. До речі, скільки в тебе вже онуків? Я недавно намагався підрахувати, та збився. Не дивно, шість сестер маю і братів четверо. Оце — сім'я! І ви героїня, мамо, слово честі, героїня, дорога наша!»

Антонас подумав трохи й написав:

«Не пам'ятаю, повідомляв я тобі, мамо, чи ні, але зайвий раз, зрештою, порадувати тебе не гріх. Закінчив я тут вечірню школу, десять класів. Отже, маю середню освіту. Дехто каже, для чого вона тобі, трактор ти й так досконало знаєш, у середній школі гайки крутити

однаково не вчать, а знання хімії чи фізики хід трактору не пришвидшать. Але я так міркую: людина має все знати, для того вона й живе на землі. Я ось уже й мову вивчив, розмовляю трохи, районну газету виписую й читаю. Можливо, далі піду вчитись, не вирішив ще остаточно, та чому ні? Он скільки людей заочно вчаться! Важко, кажуть, папевне, важко, але ж і задоволення одержуєш: хто більше знає, той розумніший, а розумніших поважають. А чи є погане в тому, що людина прагне поваги?

Тобі я мушу відкритись: у вечірню школу пішов іще тому, аби від дружини не відставати. Рая з середньою освітою, а я що — рудий? У нас рівність і любов, та все ж не годиться навіть у сім'ї задпіх пасти, як ти вважаєш?»

Антонас на мить уявив, як схвально киває головою мати, почувши ці слова. Неписьменна вона, але жінка мудра й завжди хотіла, щоб діти її були вченими. Антонас знає, що середня освіта тепер лише перший крок, але ж для матері він нині мало не вчитель, бо для неї освіченіших за вчителів їхньої Ляляйської школи нема на світі.

Але ж навіть те, що він пише такого довгого листа, є доказ освіченості. Може, правда, десь і трапиться граматична помилка, однак тут, у середній школі, його не вчили литовської мови, отже, нехай там пробачають. Хоча, хто пробачатиме? Сусідка, котра читатиме цього листа? То читатиме вона мало не по складах, повезло їй трохи більше, ніж матері, вивчила грамоту в старій Литві, а мати й досі

кляне отих, як тоді називалось, батьків держави: самі збагачувались, а народ був темний, письменних на селі рахували по пальцях.

Швидко писав далі:

«Цілує і вітає тебе Рая. Запрошує приїхати до нас. Адже була ти в Сурсько-Михайлівці вісім років тому, а за цей час зміни не тільки в нашій сім'ї сталися. Стільки нових жител люди звели, аж полічити важко — великі, цегляні, дивитись приємно. Ми з Раєю дуже б хотіли, щоб ти погостювала в нас. Адже не бачила ні нового будинку, ні садочка, квітників наших. Кімнати в хаті світлі, просторі, кухня велика, і все є в домі. Піаніно ще нема, та воно зараз не проблема. Ось подивимось, як з Ірочкою, чи є в неї музичні здібності. Якщо є, купимо.

Отже, мамо, коли вирішиш приїхати, ми з Леною заберемо тебе й повернемось разом.

Певно, ти вже знаєш, що до нас приїжджали Берута, Зося та Аня, Петро з жінкою. З радістю чекаємо інших сестер та братів, двері наші відчинені для всіх родичів. Живемо ми не бідно, нагодуємо й напоїмо, ніхто не скаржитиметься. Заробляю добре, а перспективи ще кращі. Наш колгосп стає все заможнішим, от виплатимо борги державі, зовсім добре буде. За останні роки багато будувались, взяли кредит, тепер з кожного того карбованця — подвійний прибуток.

Люди наші живуть заможнo. На автомобілі та мотоцикли черга, мало не в кожній хаті телевізор, меблі нові купують, килими. Приїжджай, побачиш. Хоча і у вас усе по-іншому. Тепер на селі всюди жити гарно».

Антонас подумав: так, здається, всі повинні виклав, ні про що не забув. А коли й забув — у наступному листі згадає. Закінчив:

«Ми з Раєю цілуємо тебе, дочки теж. Бажаємо у твої сімдесят п'ять років доброго здоров'я, щастя. Як і всі твої діти, любимо й поважаємо тебе.

Твій син Антонас».

ХІІ. СПІЛЬНА МОВА

У селі його звать Аликком, і мало хто знає, що справжнє ім'я його Асланбек, а по батькові — Дахсикойович.

Алик — і край. Ще дехто називав Олешкою, і Асланбек Дахсикойович Бідоев зовсім не ображається: так їм легше вимовити, ну й, нехай, а йому хіба не однаково? Алик — це приємно, це звучить навіть ніжно: Алик Бідоев...

Сурсько-Михайлівка — село велике, кілька годин пішки центральною вулицею чимчикувати треба, але Бідоева знає більшість. Чому?

Звичайно, не тому, що виділяється чимось. Навпаки, зовнішність у нього непоказна, росту невеликого, риси обличчя гострі, очі сірі. Та й професія не така вже й унікальна: муляр.

Знають, певно, за жвавність вдачі й товаришкість — риса, притаманна далеко не кожній людині. Адже ж бувають дуже добрі й ніжні люди замкнутими й зовні навіть похмурими...

А Олешка Бідоев і погомоніти любить, і людина добра, м'яка. Запальний, правда. Але ж мало не всі кавказці запальні.

А хто віс за національністю?

Знов-таки, навряд чи хто з мешканців Сурсько-Михайлівки дасть правильну відповідь на це запитання. З Кавказу — цього досить.

Виявляється, осетин. Що ж, нехай буде осетин — наше село велике, і людей різних національностей живе тут багато, чому ж не бути й осетинові? Дивно було б, якби раптом не виявилось осетина.

Отак розв'язавши цю проблему, сурсько-михайлівський селянин, певно, зразу забуде, якої саме національності Бідоєв. Здається, осетин...

Кавказька людина, от хто.

Народився Асланбек Бідоєв у Північній Осетії — в селі Хумолач Орджонікідзевського району. Скоро йому мине п'ятдесят років. Раніше був натурою непосидючою, все хотів бачити й знати. Батьки померли рано, й доля закинула Асланбека аж у Ташкент, де вчився у техшколі. Потім — різні міста й селища... Хлопець не дуже й любив затримуватись на одному місці. Не тому, що шукав легкого життя і високих заробітків (заробляв скрізь приблизно однаково й пристойно — муляри високої кваліфікації ціняться всюди), просто хотілось побачити нові міста, нову природу, нових людей. Оце — бачити нових людей, розмовляти з ними, зазирати їм у вічі й догадуватись про думки — найбільше подобалось Асланбекові. Він швидко сходився, швидко, без жалю, розходився, іноді це засмучувало його, але не так уже й сильно, бо вже мав інших знайомих, і нові враження витісняли старі.

Були в Асланбека й знайомі дівчата, деякі подобались йому, з іншими підтримував друж-

пі стосунки — так було, поки в Дніпропетровську зустрівся з Раєю Басараб.

Рая працювала на цегельному заводі. Асланбек закохався в дівчину з досі не відомого йому села Сурсько-Михайлівки, а вона вже знала, що не зможе жити без стрункого й веселого осетина. Зіграли весілля, сіли в поїзд і поїхали в Орджонікідзе. Бо жити вільно й міняти за бажанням міста й села може людина без особливих обов'язків, а до сімейних стосунків Асланбек ставився серйозно й знав, що його дотеперішнє життя категорично протипоказане йому.

Це сталося в п'ятдесят п'ятому році.

П'ять років прожила сім'я Бідоевих на Північному Кавказі. У Раї вже народилась дочка, яку назвали Інною, Рая досить вільно розмовляла осетинською, принаймні для розмов із сусідками слів у неї вистачало, і для прийому гостей із його східним ритуалом... Щоправда, цей добропристойний ритуал і те, що жінці в ньому майже не відводилося місця, дратували веселу й жваву Раю, та чого не стерпиш заради коханого чоловіка?

У Північній Осетії багато що було для української дівчини за дивовижу. Особливо природа. Гори близько й гори далеко. Сині гори з білими шапками, що підпирають небо. Дорога із загадковою назвою: Воєнно-Грузинська. Швидкі, холодні, крем'янисті річки, які обертались під час дощів на каламутні гірські потоки.

Найбільшу з цих річок — Терек, котру осетини вважали мало не більшою за Волгу, влітку можна було спокійно перейти вброд...

А земля мовби начинена камінням. Не їхня чорна масна земля, а глина з камінням — хіба щось вродить на ній? І досі Рая дивується: родило, й непогано. Ось що таке сонце й вода, коли зерно проростає навіть на камінні!

Спочатку все було цікаво, приглядалась, прислухалась, чудуючись і чаруючись, але потім засумувала. Асланбек одразу помітив зміну в настрої дружини, та причину вбачав у її вагітності. Потім, коли вже народилась Інночка, жінка дивилась на неї радісними, повними материнської ніжності очима, в яких подеколи іскрився смуток.

І Асланбек вирішив: поїдемо на Україну. До твого села й твоїх рідних.

Так двадцять років тому Асланбек Бідосв став жителем Сурсько-Михайлівки.

— За цей час населення України збільшилось на осетина та осетинку,— весело жартує Асланбек Дахсикойович,— на Георгія і Тамілу. Так, діти мої пишуться осетинами й схожі на осетинів, трохи навіть знають осетинську, та, звичайно, розмовляють українською. А я, коли осетинською розмовляю, українські слова неодмінно вставляю. Яке це має значення! Важливо друзів мати, а з ними завжди знайду спільну мову. От Йосип Семенович Тригуб чи бригадир трактористів Павло Боговик... Я на них тільки зиркну, вже знаю, про що думають і що скажуть.

— І вони теж?

— Друг друга з погляду розуміє.

Справді, під час роботи Бідосєву розмовляти не доводиться. Він — один із кращих на селі мулярів і пишається цим.

Хто будував у Сурсько-Михайлівці лазню, свинарник, вагову? Алик Бідоєв.

Хто доклав рук до відгодівельного комплексу, компресорної? Алик Бідоєв.

Хто допоміг односельцям збудувати красиві й зручні котеджі? Алик Бідоєв. І він завжди в них почесний гість.

Таке життя муляра: закінчив роботу в колгоспі, поспішай, бо на тебе чекають ще не на одній садибі. Особливо навесні і влітку, коли в розпалі будівельні роботи. А в Сурсько-Михайлівці влітку за муляром просто ганяються. Давай, Алик, до мене, мені ж обіцяв ще взимку...

І Алик мало не розривається на частини, а вдома Рая, яка вже давно стала Раїсою Степанівною, іноді дорікає: навіщо, мовляв, такий чоловік здався, котрого ніколи нема в хаті?

А чоловік жартома відповідає, що їм треба розпочати нове будівництво — це років на два-три прив'яже його до хати. Але для чого їм поки що будуватись? Мають гарний дім, дві спальні й залу, як каже Бідоєв; тепер вистачає, а далі видно буде.

А поки з Аликом Бідоєвим ввічливо вітаються на вулиці — в одних уже попрацював, а інші тільки збираються ставитись. І кожен хоче заручитись прихильністю й симпатією одного з кращих будівельників села. Тож і ми були свідками такої випадкової розмови біля сільської чайної.

Статечний чоловік під'їхав на велосипеді, поставив машину біля дерева й подався до групи таких, як і він, колгоспників, бо розмовляли

про ремонт тракторів, озимі, дощі, яких усе мало, — а хіба не цікаво погомоніти в гурті?

— Кажуть, Іване, ти вже нову хату закінчуєш? — запитав у новоприбулого один із гурту. — Давно не був на вашому кутку, треба навідатись.

— Уже штукатурити почали...

— І хто в тебе?

— Алик.

— О-о, Бідовєв! Добра хата буде, — мовив чоловік з повагою. — Алик — то фірма...

І Асланбек Дахсикойович Бідовєв працює так, щоб на селі його прізвище вимовлялося тільки з пошаною.

ХІІІ. СВОЯ ЛЮДИНА

Крамниця, у якій їздим і прибиральницею, продавцем і завідувачем працює Сергій Олександрович Алексанян, розташована на сільській околиці, неподалік од річки.

Звичайна сільська крамничка, де продається все, починаючи з солі й цукру й кінчаючи чобітьми та костюмами. Не кажучи вже про хліб, масло, величезні замки, оцинковані відра й багато-багато інших, вкрай необхідних сільському жителєві товарів.

Алексанян обвів рукою оце своє невеличке царство — справді королівський жест — і мовив:

— Ну, чого не вистачає? Навіть меблі продаємо.

Видно було, що завмаг пишається своїм господарством і любить його — і вроджений про-

давець, котрий працює не заради заробітку, а працює на совість, не уявляє собі життя без цієї маленької крамнички.

Іван Корнійович запитав, як вивчаються запити покупців і що робиться, щоб задовольнити їх? Чи записує, наприклад, Алексанян, які саме товари найбільше цікавлять колгоспників?

Той ображено підвів руку вгору, постукав пальцями себе по чолю.

— Тут ще є трохи! — вигукнув. — Для чого писати, папір даремно переводити, паперу й так ще не вистачає. Пам'ятаємо все. Хто що каже й замовляє — все пам'ятаємо, не завжди привезти можемо, але пам'ятаємо. Для того й сидимо тут, щоб пам'ятати.

— І давно ви тут, у Сурсько-Михайлівці? — поцікавились ми. — Як потрапили сюди?

Алексанян посерйознішав, і чоло в нього взялося глибокими зморшками. Почорнішав навіть з обличчя.

Історія, виявилось, була давня й поважна.

Служба в армії, демобілізація після Перемоги. Сергій одружується з Наталею, деякий час живуть у Вірменії, та в сорок дев'ятому році повертаються в Сурсько-Михайлівку.

Двадцять шість років живуть тут, збудувались, троє дітей виростили, Ларису і Віру вже заміж віддали, а син Олександр залізничний технікум закінчив, в армії служить...

Розповідаючи, Сергій Олександрович ані секунди не посидів. То переставив щось на полицях, схопив навіть ганчірку і обтер пилюгу з каструлі, обслужив двох покупців, що заглянули до крамниці, одному загорнув покупку в папір, запитав, чи не потрібно чогось, дру-

гому кинув кульок із крупою зневажливо і, побачивши, що покупець нерішуче переступає з ноги на ногу, гримнув на нього:

— Чого стовбичиш? Іди, якщо нічого більше не купуватимеш!

Перехопивши наші здивовані погляди й дочекавшись, поки за чоловіком грюкнули двері, пояснив:

— П'яничка він... Порядні люди зараз де? На роботі; той, що перед цим заходив, уночі на свинофермі працює. А цей... Прізвище питаєте? Для чого воно вам, п'яничка — і все.

— Наче п'яниця у нас багато! — образився голова сільради.

— Я кажу — багато? Хто сказав? А цьому й за гроші горілку не продам. Нехай тобі, Скубицький, скаржиться.

— Нехай, — згодився голова. — Та не бачив я його в сільраді, не ходить...

— І не прийде, — впевнено мовив Алексанян. — Він зараз мене лає. Звалився, мовляв, на нашу голову, ніяк не домовишся з ним.

— Кажеш, наче не свій. Он скільки сватів та кумів на селі — дай боже кожному.

— Свій, поки товар якийсь дефіцитний маю, — пробуркотів Сергій Олександрович. — А кому не вистачить...

XIV. КАСИРКА

Через її руки проходять гроші, багато грошей. І, кажуть, що саме оце — лічба й видача грошей, постійне усвідомлення відповідальності за великі суми, одержані в банку, роблять людей зосередженими, заглибленими в себе,

навіть відлюдькуватими. Зрештою, це закономірно, і ми приготувались побачити колгоспного касира Акліму Тимергаліївну Овчаренко саме такою: жінкою, якщо й не сухою, то принаймні позбавленою деяких рис, які прикрашають жінку — м'якості, піжності і навіть грайливості. Що ж, наше розчарування було приємне: за бар'єром колгоспної каси, звичайним, не дуже високим дерев'яним бар'єром, який, за задумом його винахідників, мав захищати касира від усяких неприємностей, сиділа жіночка середніх років, темноока, ошатно вдягнена й акуратно зачесана, привітна.

Жінка нітрохи не злякалась появи двох незнайомих чоловіків у її комірчині (правда, потім, уже трохи роззнайомившись, ми дізнались, що каса все одно була порожня), зиркнула очікувально, але без настороженості й переляку і, дізнавшись про мету нашої появи, тільки розвела руками.

— Що ж у мене цікавого? — трохи зашарілась. — Гроші... Ось рахую та видаю...

Справді, на перший погляд робота однаманітна — рахувати й видавати, але ж видаються гроші людям, і хто-хто, а касир знає, як приємно видавати гроші людям працьовитим, доброзичливим, справжнім господарям, на плечах яких і лежить велике господарство колгоспу «Комуніст».

Позавчора платила гроші механізаторам третьої бригади. Підходить Дмитро Степанович Соколенко. Акліма Тимергаліївна сидить за столом. Нахилився над нею, весь світ затулив — такий кремезний. Сили в ньому на п'ятьох вистачить, механізатори жартують: якщо Соко-

ленків трактор зупиниться, він сам культиватор потягне... Скільки той трактор кінських сил має? Стільки-то, а якщо перерахувати на соколенківські?! Але справа не в силі, хоч чоловіки сильні завжди подобалися Аклімі. І дужий може бути ледарем чи недбайливцем, діло в тому, хто що робить і як робить. А робота оцінюється грошми...

Касирці приємно рахувати Соколенкові нові хрусткі червоні десятки — близько двохсот карбованців за місяць. Отже, трактор Дмитра Степановича не стояв. Хочеться сказати Соколенкові щось приємне, і Акліма, передаючи гроші, мовить:

— Бажаю наступного місяця більше одержати.

— Спасибі, Аню.— Соколенко широко всміхається, товстими негнучкими пальцями складає гроші.— За мною затримки не буде, нехай тільки бухгалтерія не запізнюється.

— Коли ж ми запізнювались, Дмитре Степановичу?

— Буває, Аню! — махнув рукою і відійшов.

Акліма Тимергаліївна зітхнула. Що правда, то правда: бувають затримки з грошми. Не все ще гаразд з економікою в колгоспі, іноді ще трусить його, як хворого пропасниця, але ж таке будівництво вести, такі капіталовкладення робити — це ж не жарт! Мише ще рік, може, менше, все стане на свої місця, колгоспні прибутки будуть усталені, ось тоді Соколенко не нарікатиме на бухгалтерію.

А це хто розштовхує людей біля столу? Запізнився, а лізе вперед, краще в роботі був би перший, а то працює, не працює — один толк...

Акліма Тимергаліївна поставила галочку біля його прізвища — почав розписуватися й нараз зарепетував:

— Чому так мало? Іншим ось як платите, бригадирам та начальству, а трудящим!..

— Це ти — трудящий? — зареготали позаду.— Передовик по півлітрі...

— Ні, я питаю, чому сорок карбованців? — трохи знизив тон, але не відступав чоловік.— Чому іншим двісті, а мені — сорок? Де ж справедливість?

— Скільки заробили, стільки й нараховано,— підсунула йому гроші касирка.

— Може, помилилися? Подивись, Аню...

— Ні, рахували точно.— Тепер навіть оце фамільярне звертання — Апя, яке завжди було їй приємне, розсердило Акліму.— Якщо сумніваєтесь, підіть до бухгалтерії, перевірте.

— Вдень менше спати треба! — рішуче відтрутили чоловіка від столу.

— Я скаржитимусь!..— спробував був запро-тестувати, та Акліма вже рахувала гроші наступному. Рахувала й думала: чому так? Дуже часто буває: людина немічна, ледар, а горлодер. Послухати його — лише на ньому світ тримається, а тільки і вміє — горілку пити. А люди працьовиті, вони й ціну копійці знають, і скромні: полічить гроші, скаже спасибі й піде.

Пальці Акліми швидко перебирають гроші, а вона думає: як багато в їхньому колгоспі гарних і працьовитих людей. Не було б цих людей, і колгосп був би бідний. Ці люди вболівають за господарство, і земля віддячує їм. І Аклімі приємно жити серед них — дев'ять

років тут, а минули, як тиждень. Акліма не шкодує і ніколи не шкодуватиме, що поїхала сюди. І не тому, що клімат тут м'якший, ніж на Уралі, де вона жила раніше, і земля тут родить краще — ні, вона ніколи не забуде уральських лісів і озер, завжди пам'ятатиме первісну дику красу гірських урочищ і їй більше до душі стрімка крижана вода тамтешніх річок, ніж повільна течія зарослої лататтям Сухої Сури. І все ж, не шкодуватиме, що познайомилася і з Дмитром Степановичем, і з бригадиром Васеніним, і з багатьма-багатьма іншими добрими й працьовитими людьми, без яких для неї вже й життя — не життя.

Та й діти тут вирости, для них придніпровські степи — рідні, син он вчиться в Дніпропетровському інституті залізничного транспорту, інженером стане. Світлана підростає — гарна дівчина, наступного року десятирічку кінчатиме — також до міста хоче, вчитись...

Що ж, тримати не можна, діти самі тепер дорогу обирають. Може, повернуться колись у Сурсько-Михайлівку, а може, доля закине й на Урал, до Златоуста, де познайомилась вона з Володею, своїм майбутнім чоловіком.

Все може бути, життя довге й складне...

XV. «ОДНА СІМ'Я. ЧИ НЕ ТАК?»

З Дмитром Денковим нам довелося зустрітись не в гаражі чи колгоспних майстернях — він був у відпустці, — а в залі сільради, де відбуваються найурочистіші акти в житті сурсько-

михайлівських колгоспників, одруження й реєстрація повонароджених. Ось тут, біля радіоли, з якої за такої нагоди лине належна музика, й відбулася наша розмова, точніше, не розмова, а монолог Дмитра Івановича, який ми й спробували тут передати.

«Асфальтована стрічка шосе лягає під колеса, рівно гуде мотор, і біжать назад кілометрові стовпчики. Я люблю їздити в далекі рейси, відчуття волі охоплює тебе, здається, летиш разом із машиною у просторі й відчуваєш, що дорозі немає кінця.

Обганяють тебе потужні ЗІЛи і навіть маленькі верткі «Запорожці», а ти тримаєш на спідометрі свої сімдесят кілометрів, тобі м'яко й зручно в кабіні, і потік свіжого зустрічного повітря, вриваючись через вітровичок, освіжає обличчя.

Та ось починає накрапувати дощ, я вмикаю «двірники» і трохи зменшую швидкість: асфальт стає слизьким і на роздоріжжі, де з ґрунтових доріг наноситься багно, машину може занести.

Дощ не зіпсував мені настрою, як псує іноді міським шоферам. Я радію дощу, бо знаю, що це з неба періщить чисте золото, це — перший дощ у травні, а минуло вже півмісяця, і хліба подекуди почали в'янути. Мені під час дощу треба тільки трохи зменшити швидкість і бути уважнішим — нехай періщить, нехай буде навіть злива. Я радію, бо завжди почувуюсь хліборобом, хоч і шофер, ми всі в колгоспі хлібороби, хоч би й де працювали — будівельником чи слюсарем у гаражі: однаково думаємо про хліб і цей хліб вирощуємо.

Ось я зараз їду одержувати покришки для колгоспних автомобілів. Здається, яке це має відношення до хліба? А я знаю, що має пряме й безпосереднє.

Чому?

Дуже просто. Без гуми стоятимуть автомашини, а як обійдешся зараз у колгоспі без транспорту? Людей на поле вивезти, доставити продукти на польовий стан, нарешті, возити зерно від комбайна...

Ні туди, ні сюди без автомобіля. Ось і виходить, хоч і баранку крутимо, та хлібороби ми, потомствені хлібороби, і асфальтова стрічка, якою мчить зараз мій ГАЗ-51, чомусь параз вужчає, а степи, що простяглись до обрію, здаються, нескінченними, бо нескінченною є й праця хлібороба на землі.

Ще раз кажу: люблю далекі рейси, але не промінюю найкращий з них на працю біля комбайна. Тоді на наших, накатаних на чорноземі, степових дорогах не вмовкає гуркіт і шлейфи пилюги не встигають опадати за машинами. Тоді тільки встигай: добірне зерно сиплеться у кузов твого газона, ти їдеш поруч комбайна, тримаючи машину так, щоб не просипалась жодна зернина, відчуваєш, я не перебільшую, точно, відчуваєш, як важчає автомобіль від пшениці, потім даєш газ і вискакуєш на довгу рівну ґрунтівку, тепер давай, мотор, показуй, на що спроможний: тиснеш до відказу на акселератор і мчиш до колгоспного току, щоб швидше розвантажитись.

Я люблю спостерігати, як росте золота пшенична гора на току, іноді, коли дозволяє час, беру лопату й допомагаю перекидати хліб, він

пахне солодко і водночас гіркувато — мабуть, найприємніший запах на цьому світі.

А ще гарно пахнуть, хоч дехто й не згодиться зі мною, бензин і гаряче машинне масло. Це, правда, особисто моє відчуття, я б сказав, професіональне, — що ж, кожному своє. Запах бензину невіддільний від моєї професії, а цю професію я люблю і не проміняю ні на яку іншу роботу.

Певно, мої предки жили десь високо в горах, може, навіть під Шипкою чи в Родопах, і їхня любов до гір передалась мені з генами — завжди хвилююсь, коли потрапляю в гори. Вони якось чи то дратують мене, чи то просто збуджують — люблю їхати крутими поворотами, коли раптом перед тобою відкривається дика скеля чи ущелина, по дну якої біжить стрімка річка. Та все ж досвід життєвий і моїх батьків і мій пов'язаний зі степом, у степу я народився, в степу й помру. І, знаючи, що ростимуть наді мною гіркі степові трави, легше буде мені піти на вічний спочинок.

Але це я так, жартома. Про смерть нам думати ніколи. Збираємось ще жити й жити, бо справ багато й хочеться все зробити своїми руками.

Будуємо ми зараз у колгоспі величезні свинарники, скоро у нас відгодовуватиметься щорічно по двадцять п'ять тисяч свиней, подумати тільки — двадцять п'ять тисяч, сказали б мені про таке ще кілька років тому, ніколи б не повірив, а то й посміявся б з фантазерів.

І мою працю вкладено в спорудження цього комплексу. Возив цеглу й цемент, вапно, залізо, пісок і глину.

Тепер на в'їзді в село височить колгоспний кормозавод. Від нього дорога в'юниться схилом до долини, де тече наша Суха Сура. Декому не подобається цей завод, мовляв, псує пейзаж і якось порушує сільську гармонію. Справді, на перший погляд — так. Село притулилось над річкою на схилах горбів, усе в садах і квітниках. А над ним — споруда з цегли й бетону. А я вже звик до неї. Недавно бачив передачу по телевізору, з якої дізнався, що парижани свого часу не сприйняли Ейфелеву вежу. А тепер хто може уявити собі Париж без неї? Так і в нас — краєвиди міняються, і особисто мені приємно дивитись, як крокують над степовими вибалками вежі високовольтних передач.

Через два роки мені виповниться п'ятдесят. Тринадцять років з них пов'язані з Сурсько-Михайлівкою. Народився я в Одеській області, потім жив у Києві, Караганді, Дніпропетровську. Одружився з вінничанкою — Степанидою Андріївною. А її сестра Меланія — сурсько-михайлівська колгоспниця. Приїхали ми з дружиною якось до неї погостювати. І не думали, не гадали, що залишимось. А залишилися — сподобалось тут, чого ж не залишитись? Прийняли нас охоче: робочі руки всюди потрібні, а в нас із дружиною, скажу не хвалячись, руки до роботи звичні.

Я ось шофером, а дружина поросят доглядає. По-моєму, ніхто ще не скаржився на нашу роботу. Бувають, правда, зауваження. Але кому не треба зауважувати? Не бачив я таких людей ні серед начальства нашого сільського, ні серед рядових. Зауваження для того й робляться, щоб позбутись недоліків. Коли мені

завгар Василь Трохимович чи механік Петро Васильович щось кажуть, я слухаю — люди досвідчені, в техніці тямлять та й нашого брата водія розуміють, чому ж не послухати?

Один раз тільки не послухав. Прийшла в колгосп нова машина — ЗІЛ, потужний молоковоз. Тут завгар Василь Трохимович Максименко й каже:

«Приймай, Дмитре Івановичу, нову техніку».

А мені й хочеться, й ні. Красень, а не автомобіль. Усе блищить, мотор — звір, кабіна тепла й зручна, гума новісінька. Ну, що казати, новий механізм, один із найкращих у світі грузовиків. Чудо якесь, а не машина.

Походив я навколо неї, помацав навіть. Сів на м'яке сидіння, на педалі натиснув...

Пахне в кабіні солодко. Як нова машина пахне? Лаком, якоюсь синтетикою і ще свіжим металом. А я точно знаю, як нове залізо пахне. Яке щойно пресоване й клепане. Але справа не в тому. Помацав я, значить, баранку, помилювався приладами й до завгара.

«Вибачайте, — кажу, — шановний, та не можу. Моя стара ще бігає, і непогано бігає, я в ній кожен гвинтик, кожну гайку знаю, бо закручені вони ось цими руками. Я її, либонь, знаю краще, ніж свою дружину, то й міняти навіть на красеня не згоден».

Ну, хлопці почули цю мову, регочуть.

Ти, кажуть, Дмитре, однолюб, а таким у житті не дуже фортунить. Солодкого, мовляв, мало, перепадає. А я думаю: біс із ним, із солодким, ми — люди робочі, нам аби хліб був та й до хліба, решта прикладеться. Воно, правду кажучи, вже й приклалося. Чого у мене

вдома нема? Усе є: і телевізор, і пральна машина, і холодильник. Треба кудись поїхати, сідаю на свого «Юпітера» — гарний мотоцикл, всюди пройде.

Якщо по секрету, то був у мене навіть автомобіль. Хоча який же секрет? Усе село знає, як повезло отому болгарину Дмитру Денкову.

А повезло справді.

Почалося з того, що одержав я десь лотерейний квиток. Не один, кілька було. Того, щасливого, вже не пам'ятаю, де взяв. Чи на здачу дали, чи касирка колгоспна запропонувала... Зрештою, яке це має значення? Справа в тому, що на один з цих квитків випав виграш — автомобіль «Запорожець».

Перевіряю, значить, таблицю, бачу, наче мій номер щасливий. Не вірю, звичайно, заплющив очі, тоді дивлюсь ще раз. Ні, все сходиться. Біжу до жінки. Чуєш, мовляв, Степанидо, яка радість у нас?...

А вона байдуже так: навіщо нам автомобіль? Куди їздитимемо? Тобі газонівська баранка ще не набридла? Маєш мотоцикл, катайся на ньому на здоров'я, а мені нема куди їздити.

Я, звичайно, заперечую. Радісно мені: який же шофер не мріє про власну машину? У мене вона як лялечка буде, як дитина улюблена.

Одержали ми того «Запорожця». Кому як, а мені цей автомобіль подобається. Пройде дорогами, де інші «сидітимуть», сучасні форми, мотор непоганий. Я навколо нього попервах навшипиньках ходив. І мив, і змащував, попід ним у вихідні годинами лежав, підтягуючи. Але все ж дружина виявилась мудрішою. Куди

нам на ній їздити? Ну, селом кілька разів, до Дніпропетровська, в райцентр? Так у Солоному я й на газоні буваю. Постояв у нас «Запорожець» на подвір'ї, порадилися ми з дружиною й вирішили: машину випускають для того, щоб їздити, чому ж вона в нас іржавітиме? Вирішили продати — так і зробили.

Взагалі, до автомобіля у нас різне ставлення. Одні вважають: купа залізничка, стеж тільки, щоб не іржавіло, змащуй та підтягуй, воно й служитиме.

З одного боку, це так. Але я знаю ще таке: візьміть дві зовсім однакові машини, які щойно зійшли з конвейєра. Впевнений, що в кожній з них знайдете тільки їй притаманне, кожна має, якщо хочете, свій характер, який з роками набуває усталеніших рис. Якимсь піймав я себе на тому, що розмовляю зі своїм газоном, щось підтягую й розмовляю, наче він розуміє мене й не може відповісти.

Ось село рідне, Сурсько-Михайлівка. Довге село, тому, хто вперше тут їде, аж занадто довгим видатись може, а для мене — не дуже. Знаю тут кожен вибій на дорозі (на жаль, є ще вони, кляті, і не меншає їх), об'їжджаю, щоб не бити ресори, з-під коліс злітають голуби, доводиться навіть гальмувати іноді. Думаю: голуби — це добре, недаремно їх на плакатах малюють. Нехай розводяться, нехай злітають перед моїм газоном. І ще думаю: скільки вже їжджу, а (тїху через ліве плече) жодної аварії не було, за все життя тільки на двох необережних курок наскочив. Я тоді зупинився, пішов до хазяйок: мовляв, моя вина і хочу відшкодувати...

А голуби злітають з-під коліс, кружляють високо в небі над хатами й садами села, мого рідного села, кращого за яке, мабуть, нема в світі».

XVI. БОЙОВА СЛАВА ВЕТЕРАНА

З фотографії весело дивиться сержант у гімнастерці, обвішаний орденами та медалями. Ордени Слави всіх трьох ступенів і Червоного Прапора, медаль «За відвагу» — таке зустрічалося навіть у ті часи, коли робився цей знімок, не так уже й часто, хоч орденами та медалями важко було тоді когось здивувати.

У сержанта безжурна усмішка, наче трохи злякана чи здивована, — певно, фотограф довго терзав його, перш ніж клацнути затвором, а таким людям, либонь, краще переплисти річку під мінометним обстрілом, ніж дві хвилини позувати фотографові.

Тепер ті самі ордени та медалі висять на темному цивільному піджаку, і нас чомусь не полишає відчуття ніяковості чи жалю за тим, що ті нагороди постарили разом зі своїм хазяїном.

А він і справді постарів, колишній сержант Микола Васильович Гаркуша. Сидить на старому дивані з високою спинкою і поличками на ній. На такі полички ставлять хто що може: фарфорові статуетки, череду білих слонів на щастя, фотографії у випиляних лобзиком фанерних рамках... А в Гаркуші тут розставлено вітальні листівки, одержані з нагоди тридцятиріччя Перемоги у Великій Вітчизняній війні,

Їх багато, і всі вони різні — з гвардійськими стрічками навскіс, бойовими орденами, святковим салютом над Спаською вежею. Вони створюють у кімнаті якусь неповторну атмосферу урочистості, підкреслюють, що в цьому будиночку на березі Сухої Сури пам'ятають і шанують минуле, прислухаються до нього, і відлуння цього минулого в нинішньому — в тому, як блищать очі в Миколи Васильовича, коли він від фронтових згадок переходить до розповіді про свиноферму, де працював останні роки.

Тепер колишній бойовий сержант уже на пенсії. Перші місяці на пенсії. Микола Васильович каже про це рівним голосом, без смутку, але й без особливої радості, просто так, констатує факт. Йому, як кавалерові орденів Слави всіх трьох ступенів, за недавнім указом Президії Верховної Ради СРСР належать великі пільги, але Гаркуша розпитує про них без особливого зацікавлення — пільги ті стосуються переважно міських жителів: для чого йому, корінному селякові, наприклад, безплатний проїзд у міському транспорті, коли в місті він буває раз на кілька років і чим далі, тим рідше.

Сидить прямо, не торкаючись спинки дивана, наче підкреслюючи, що життя не зігнуло й не зігне ветерана. На ньому темна сорочка з закоченими рукавами, а піджак з бойовими нагородами висить на піввідчинених дверцятах гардероба. Поклав руки на коліна, пальці весь час рухаються, великі, вузлуваті, мозолясті пальці. Вони звикли до важкої роботи, для них і війна стала важкою роботою в буквальному розумінні цього слова, бо Гаркуша був сапером,

а сапера без лопати, сокири або міношукача й уявити собі трудно.

Сапером Микола Васильович дійшов до Берліна, але перед цим був кулеметником. Зрештою, йому, довоєнному токареві Дніпропетровського заводу імені Ворошилова, були, певно, по плечу всі фронтів професії, він міг би бути відмінним мінометником, артилеристом, навіть танк би водив, якби трохи підучився. І що ж тут дивного — в піхоті кулеметником: серце має битись рівно, рука не тремтіти й око не зраджувати. Бий довгими й короткими чергами, притискай фашиста до землі, коси його, підпустивши ближче до окопів, а коли побіжить, наздоганяй свинцевою зливою. Головне — не бійся і вір у свою щасливу зірку: ще не відліто кулю, яка проб'є твоє серце.

Микола вірив, і це робило його життя легким, звичайно, якщо можна казати про якусь легкість у житті піхоти, та й ще під час наступу, коли мало не щодня доводиться штурмувати укріплені позиції ворога.

Але треба. Оце «треба» стало законом для Гаркуші. Треба — і край. Треба, якщо нема ніякої сили, коли, здається, не можеш від утоми рукою ворухнути, коли кулі свистять над самісінькою головою — але ж ці кулі не твої, для тебе ще не відліта...

Гаркуша підводився, і минала втома, і біг до фашистських укріплень, бо ворог окопався на його, Гаркуші, землі і земля ця не мала захищати загарбника.

А потім? Потім командир оголошував йому подяку перед строем, якщо була змога стати в стрій хоча б взводу, але в більшості випадків

обходилося без таких урочистостей, та чи вони потрібні справжньому солдатові?

І все ж ворожа куля дістала Миколу. Трапилось це під час штурму сильно укріпленого населеного пункту. Фашисти відбили вже кілька атак, особливо нищівний вогонь вів кулеметник, що зайняв зручну позицію на пагорбі. Всі підходи до горбка прострілювалися, і не один солдат поліг, намагаючись знищити вогневу точку.

Гаркушу покликав командир взводу. Лежав у нашивдкуруч викопаному окопчику, розглядаючи в бінокль систему фашистських укріплень. Простягнув бінокль Миколі.

— Бачиш кулеметника? — тільки й запитав.

Гаркуші не часто доводилося користуватися біноклем. Не звик до нього, почав крутити й бачив не дуже добре. Та посоромився зізнатися в цьому й відповів упевнено:

— Бачу.

— Звідси до нього не підберешся,— вів далі комвзводу,— і ми перед цією висотою вік стоятимемо. Треба зліва, в обхід...

Гаркуші не треба було пояснювати: і без бінокля бачив, що зліва невеличким вибалком можна обійти висоту.

— Давай...— поплескав його по плечу командир взводу.— Візьми ще когось і давай... Тільки обережно.

Гаркуша й сам знав, що має бути обережним. То нічого, що не відлито ще кулі для нього, тільки дурень відкрито піде на кулемет.

Ще з одним солдатом вони короткими перебіжками наблизились до вибалка, поповзли. Повзли, припадаючи до землі, мокрої, холодної землі, яка щомиті могла стати для них моги-

лою. Микола тримався ближчого до фашистів краю вибалка, так його було важче помітити, й справді, хвилин за п'ятнадцять-двадцять їм вдалося дістатись до вершини горбка.

Гаркуша обережно визирнув і відразу заховався: фашистський кулеметник лежав метрів за тридцять, боком до нього. Миколі здалось, що побачив навіть вираз обличчя гітлерівця — нахабно-урочистий. Він підвів карабін, обережно висунув його зі своєї схованки, поклав на тверду долоню, цілився довго, бо знав, що мусять бити напевно. І коли, нарешті, натиснув на курок, не почув пострілу, але, побачивши, як припав кулеметник щокою до землі, зрозумів, що не схибив. Тримав карабін неслухняними пальцями, адже хтось із фашистів міг замінити кулеметника, та десь із-під висоти долинуло «ура!», то наша піхота підвелася в атаку, схопився й Гаркуша, бо не звик відсиджуватися в схованці, коли побратими йдуть на смерть.

До того ж, ще не відліто кулю...

Але він помилився, помилився, на щастя, лише наполовину, бо куля не пробила йому серце, а тільки звалила з ніг. І, вже втрачаючи свідомість, збагнув, що повз сюди марно, бо кулемет мовчав, а грізне «ура!» накочувалось на висоту.

Уже в медсанбаті Миколу навідали товариші й сказали, що за цей бій його нагороджено медаллю «За відвагу».

А потім був госпіталь, запасний полк і, нарешті, 38-й окремий саперний батальйон 35-ї стрілецької дивізії. Ось тоді й зрозумів сержант Гаркуша, що бути сапером, певно, важче,

ніж звичайним піхотинцем, бо нема саперові спокою ні вдень, ні вночі — коли піхота спить, сапер наводить міст чи готує на мінних полях проходи, щоб та сама піхота, прокинувшись, пішла в атаку.

А воювати доводиться так само, як і тоді, коли був кулеметником.

Трапилося це вже в той час, коли наші війська перейшли польський кордон і наблизились до Любліна. Групі саперів, до якої входив і Микола Гаркуша, доручили прикривати розвідку. Потрібен був «язик», потрібен якомога скоріше, від цього залежав успіх наступу на цілій ділянці фронту, а в розвідників щось не ладилось. Таке часто траплялося; коли не так уже й потрібно, німці мало не самі в полон здаються, коли ж зі штабу через кожні півгодини дзвонять і лаються, — тоді, як на зло, «язиком» не пахне. Ось і довелось цілу розвідувальну групу закидати в гітлерівський тил.

Не обійшлось без бою. Фашисти пішли в атаку, її відбили, і саме в цей час розвідники просочилися в тил. Тепер слід було забезпечити їм прикриття, гітлерівці ж наче відчули щось, почали насідати.

А розвідники не повертаються...

Двадцять годин точився бій, цілих двадцять годин, коли, здавалося, нема вже сили триматися і наступна атака буде останньою. Але відбили й цю, і ще одну, бо нема межі людській силі, коли знаєш: від тебе залежить доля тих, що пішли далі, вони покладаються на тебе, хіба ж можна підвести їх?

І двадцятигодинний бій виявився немарним: розвідники притягли «язика», і тільки після

цього сапери відійшли. Щоб через кілька днів залишити ці місця далеко позаду і все рідше згадувати їх, наче щось буденне й звичайне, не варте серйозної розмови, бо все серйозне ще попереду, а те, що сталося, те й сталося, і солдатів негоже багато розпатякувати про нього. За це отримав орден Слави третього ступеня.

А війська фронту вже підходили до Вісли...

Тепер, випроставшись на дивані в затишній кімнаті, Микола Васильович мружиться іронічно й каже зневажливо:

— Що — Вісла! Річка не те, що Дніпро. Наш Дніпро, може, вчетверо ширший, а там за вітром плюнь — сягнеш того берега...

Певно, в цих словах є трохи бравади, а може, просто з часом забувається і неймовірне напруження, і страх, і гіркота втрат. І здається: був не смертельний бій, а так, просто небезпечна гра...

Микола Васильович, нарешті, спирається на високу спинку дивана, стискає пальцями коліна й каже спокійно, розважливо:

— А як згадаєш, скільки полягло наших хлопців на тій річці,— либонь, почервоніла від крові...

На перший погляд, ці слова заперечують раніше сказане, а якщо вдуматись — ні. Мабуть, Микола Васильович хоче наголосити ось на чому: річка справді не дуже широка, та гітлерівці вирішили відсідітися за нею, створили на лівобережжі могутній вузол оборони, і форсувати Віслу було нелегко.

Та все ж довелося.

Спочатку на човнах переправили передові

загони піхоти і, коли вони захопили плацдарм, заходились наводити понтонний міст.

Гітлерівці відкрили шалений мінометний та гарматний вогонь, а потім пустили авіацію. Коли налетіли перші штурмовики, дехто не витримав. Ішли бриючим летом понад самісінькою водою, здавалося, зачеплять понтони й човни, на яких сиділи сапери. Щоправда, Гаркуші ніколи було навіть голову підвести, займався важливим ділом — з допомогою пілотки та якоїсь ганчірки намагався заткнути дірку в борту, через яку вода заливала човен. А ось Володька Теліпайло — зовсім не обстріляний — злякався так, що сторчголовою з човна... Гаркуша саме впорався з діркою — дивиться, Теліпайлова голова поряд, то випірне, то знову під воду. Дурень, плавати як слід не навчився, а стрибає. От що — переляк!

Схопив за комір гімнастерки, підтягнув до човна, Володька дивиться й нічого не розуміє.

«Хапайся, — закричав, — за борт, бо зараз пушу — й кінець тобі!»

Теліпайлові вода з рота ллється, вхопився він за край човна, тримається. А штурмовики вже другий захід роблять і, здається, тепер неодмінно накриють їх. Однак, якщо весь час зважати на літаки, — не бачити переправи, як власних вух. Микола Васильович стрибнув на найближчий понтон, почав закріплювати його. Потім — другий... Бачить, хтось допомагає йому, зиркнув — Володька. І не кланяється більше літкам, устиг звикнути, сучий син, а скільки хвилин з початку нальоту минуло? Може, десять-п'ятнадцять, ось тобі й чверть години в людському житті... Встиг мало не потонути,

перелякатись до смерті, отямитися й стати справжнім солдатом...

За хоробрість і кмітливість, проявлені при наведенні переправи через Віслу, сержант Микола Васильович Гаркуша був нагороджений орденом Слави другого ступеня.

Ще не звик до нової нагороди, ще не сфотографувався з двома бойовими орденами, як проминули німецький кордон і вийшли до Одеру.

Для саперів кожна нова річка — задача із сотнями невідомих. А Одер — вдвоє тяжча. Перша велика німецька річка на шляху, і Геббельс, кажуть, горлає на весь світ, що ніколи росіянам не форсувати її. Звісно, укріплення там — не жарт, і всі підходи заміновані, але міни для того й ставлять, щоб сапери знімали їх, робили проходи на мінних полях, знищували дротяні загородження.

Нелегко розмінувати підходи до річки в звичайних умовах, адже ставили міни знавці своєї справи, що не міна, то секрет. Навіть у далекому тилу на розмінуванні скільки асів головами наклали, а що діяти, коли по тобі б'ють з мінометів, далекобійних та інших гармат, не кажучи вже про автоматний та кулеметний вогонь. Ну, автоматний — то не зовсім серйозно, із «шмайсера» з того берега навряд чи дістануть, а от снаряди лягають зовсім поруч, тут би від осколків уберегтися, а на тебе ще на кожному кроці міни чатують.

Тепер Микола Васильович мало не з розчуттям згадував форсування Вісли — там хоч і налітали штурмовики, але ж були й спокійні хвилини, а тут...

Он упав праворуч сапер, чи не Володька Теліпайло часом? Шкода, вже став непоганим сапером... Ніколи навіть підповзти до нього, ніколи голову підвести, що ж, бережи, доле: якщо вдасться форсувати Одер, вже нічого не страшно — кулю, як відомо, для нього ще не відлито, ось міна тільки... Від міни ніхто не застрахований, міна — найстрашніше для солдата, міна все одно, що бездомний пес — вкусить, коли зовсім того не чекаєш.

Але як почуватимешся ти, коли по зроблених тобою проходах підуть люди й танки, посуне бойова техніка — через Одер, на Берлін! Он де Берлін — рукою подати, із Зееловських висот, кажуть, видно...

Невже долею суджено і йому, звичайному сержанту з придніпровських степів, увійти переможцем у Берлін?

Скільки людей мріяло про таке щастя, скільки лежать по Україні та в Польщі, скількох прийняла вже німецька земля і скільки загине ще?

Але ж, можливо, щастя усміхнеться йому?

Усміхнулося. В Берлін Гаркуша входив уже повним кавалером орденів Слави — третім орденом першого ступеня його було нагороджено за зразкове виконання завдання при форсуванні Одера.

В столицю рейху Микола Васильович увірвався на плечах відступаючих гітлерівців. Величезне місто горіло, і фашисти чинили опір мало не в кожному будинку. На перехрестях вулиць збудували доти, забарикадували перші поверхи будинків, прострілювали вулиці кулеметним вогнем із дахів та верхніх поверхів, із

вікон підвалів стріляли фаустпатронами по танках...

Гаркуша розпитував усіх, де рейхстаг. Майже ніхто не знав; нарешті якийсь старшина показав шлях.

«Давай, хлопці, вперед до рейхстагу!» — гукнув сержант. Вони вискочили на широкий проспект й одразу змушені були залагти: з дота, розташованого на перехресті, били довгими кулеметними чергами, і вже двоє чи троє солдатів лежали на проїжджій частині, підтяти фашистським кулеметником.

«У кого є протитанкові?» — обернувся Гаркуша до товаришів.

«Ти що, дурний? Скосять!» — застеріг хтось.

«Питаю, є протитанкові?»

Хтось простягнув одну.

«Мало. Ще є?»

«Облиш,— порадив той самий голос.— Давайте в обхід поза будинками».

«А тут комусь знов головою накласти? — запитав Гаркуша.— Є гранати?»

Йому подали ще дві.

«Годі», — вирішив сержант. Він насунув глибше пілотку, обсмикав гімнастерку і кинувся до найближчої брами.

З дота помітили його маневр, та кулі розтрощили цеглу на будинку вже тоді, коли Гаркуша заховався в брамі. Солдат, який не радив сержантові загравати з долею, мовив із жалем:

«Тепер йому, браття, кінець, тепер йому з брами носа не висунути, зріжуть».

Певно, так би й сталось, однак, сержант виявився спритнішим. Кулеметник раз по раз поливав двері брами чергами, як раптом з вік-

на першого поверху на самому розі вулиці вистрибнув Гаркуша. Мав лише кілька секунд, щоб добігти до дота, якщо б забарився — кулеметник скосив би його, та Гаркуша вже кидав зв'язані гранати. Кинув і впав на брук. Либонь, його трохи оглушило чи контузило: дот уже мовчав, а сержант усе лежав і товариші бігли до нього.

Добігли, коли підвівся.

«Ну, як я його? — запитав. — Прощу, шлях вільний!»

Проте вони так і не пробились до рейхстагу, а через день над фашистським гніздом уже було піднесено червоний стяг Перемоги. А сержант Гаркуша, як і тисячі інших, із задоволенням залишив своє прізвище на його стінах.

Орден Червоного Прапора — останній бойовий орден Миколи Васильовича, одержаний за геройство, виявлене в боях за Берлін.

...Ми дивимось на ці ордени, прищиплені до цивільного піджака колишнього бойового сержанта, він усміхається трохи сумно, але без жалю.

— Давно це було, — каже, — і забув я багато чого. Тридцять років у колгоспі минуло, спочатку працював шофером, потім їздовим. Ось будинок поставив — непоганий, як вважаєте?

Будинок у Миколи Васильовича справді чепурний. Навколо — сад, цвітуть величезні кущі паркових троянд. За садом город, що впирається в берег Сухої Сури. На протилежному березі — луки, де пасеться череда.

— Ось там, — показує пальцем Гаркуша, — моя Параска Сидорівна. Пішла корову доїти. —

Зітхнув, роззирнувся навсібіч, і світла усмішка майнула на обличчі.— Двох дочок викохали, вже й онуки є. Віталику, рідний,— гукнув,— біжи сюди!

Підбіг хлопчина, білявий, з допитливими очима. Зиркнув на діда.

— Що тобі? — запитав.

Дід не відповів.

Мабуть, він зараз думав про те, щоб доля онукова склалася краще, ніж його. І був певний, що таки складеться.

ХVII. СІЛЬСЬКИЙ МЕМОРІАЛ СЛАВИ

В центрі Сурсько-Михайлівки, через дорогу навпроти біленького будиночка сільради, видніє сільський Меморіал Слави. Коли Іван Корнійович Скубицький вранці приходить до виконкому, то спершу поглядає на пам'ятник воїну-визволителю, на гранітні стели, де виведено імена загиблих, а вже потім заходить до сільради.

І чи то під час якоїсь наради, чи просто у вільну хвилину наблизиться до вікна в своєму кабінеті і, дивлячись через дорогу, замислиться. Замислиться ранньої весни, коли довкола вирує молода зелень, і восени, коли опадає пожовкле листя, і взимку, коли на гранітних плитах біліє сніжок, сідаючи м'яким пухом на плечі застиглого в скорботному мовчанні воїна-визволителя.

Ті, хто поліг у боях із фашистами, завжди в його пам'яті, в його помислах. Так само як

вони в пам'яті і помислах кожного сурсько-михайлівця.

Похованих — більше двох тисяч чоловік. Поряд сплять вічним сном українці, росіяни, грузини, башкири, таджики, узбеки. Бійці, які спільно воювали, закривали в бою грудьми один одного, тут теж разом. Їхньої дружби, скропленої гарячою кров'ю, нікому не вдалось похитнути, порушити. В пам'яті нащадків своїх вони так само zostались побратимами по зброї і по безсмертю.

Скільки тут імен сурсько-михайлівців, які полягли чи не на всіх фронтах. Вони захищали Москву і Сталінград, вони форсували Дніпро, визволяли Чехословаччину, полягли під Берліном. Їхні могили по всіх, здається, світах, по всіх усюдах, а тут, на гранітних стелах, імена, прізвища. Юрко, Шевченко, Сережченко, Скубицький, Танцюра, Руденко, Рибалко, Петриченко, Педенко, Оленич, Старушенко, Якименко, Максименко, Мороз, Нечипоренко, Костенко, Корж, Кесь, Коструб, Іценко, Жиган, Дмитренко, Закирко, Басараб, Біжко, Боговик, Гармаш, Гладченко...

Всіх не перелічиш. Прізвища людей, які споконвіку жили в Сурсько-Михайлівці (А такі, як Корж, Кесь, Скубицький, на стелі написано багато разів, отже, наклали головами брати, родичі, просто односельці). Прізвища людей, які не перевелись і до нинішнього дня, ніколи не переведуться, бо загинувши відстояли живих, їхній мирний день.

Лежать вони в братських могилах в Росії і Білорусії, в Польщі і Болгарії, в Румунії і Чехословаччині. По всій Європі.

І прізвища тих, що загинули в боях за визволення Сурсько-Михайлівки.

Пайчадзе, Адашія, Лосєв, Футуров, Довженко, Загребельний, Бубнов, Пушкін, Афанасьєв, Шевченко, Чумак, Ус, Орлик, Шевцов, Першин, Сайдаров, Сулейманов, Дуралазов, Санаєв. Знову ж таки, всіх не перелічиш. І кожне прізвище додає болю, кожне ранить у саме серце.

Іван Корнійович пам'ятає, що намір спорудити Меморіал Слави виник давно, а от почали зводити в квітні 1971 року. Сімнадцятого, в день суботника. Поприходили школярі, поприходили дорослі. Матері тих, кого провели на фронт і хто не повернувся додому. Сестри братів, з якими розлучились у грізному сорок першому. Діти батьків, котрі пішли у вир боїв, потонули в тому страшному вирі, а діти вистали сиротами, що знали тільки материнську ласку, а батьків упізнавали тільки з фотографій.

Саджали вербички в землю. Біля вербичок стояла літня жінка, і по її зморшкуватому обличчю текли сльози.

— Христіно Іванівно,— звернувся Скубицький до жінки.— Христіно Іванівно...

Й не доказав. Бо що скажеш, яким словом зарадиш, коли в Соколенко Христини Іванівни чоловік загинув на фронті. Отак і вік свій звікувала самотиною. Тепер прийшла на суботник, стояла й плакала.

І хіба тільки в неї помітив тоді Скубицький сльози в очах, хіба інші не гамували болю, не стуляли міцніше губи?

В ті дні Іван Корнійович приглядався уважніше до своїх односельців, і вони, так добре

знані з дитинства, розкривались перед молодим головою сільради мовби з іншого свого боку — душевнішого, глибшого, і він зумів по-новому оцінити їх, по-новому зрозуміти.

Почали сімнадцятого квітня, в день суботника, а вже на дев'яте травня, на День Перемоги, було призначено урочисте відкриття.

Ще раніше Скубицький провів значну роботу, за яку йому вдячні і в Сурсько-Михайлівці, й по багатьох містах та селах нашої неоглядної країни. Через військкомат та через інші установи й організації він зумів зв'язатися чи то з сім'ями, чи з рідними загиблих і похованих тут. А тому-то на відкриття Меморіалу з усіх усюд приїхало тридцять шість сімей. Прибули з Волгограда, Москви, Калуги, Синельниково, Кролевця (Сумської області), Дніпропетровська, Дніпродзержинська та інших місць.

Скубицькому було близьке й зрозуміле їхнє горе. Кожного, хто в той день навідався в Сурсько-Михайлівку. В цей день мовби вся наша держава приїхала в степове село, щоб разом із сурсько-михайлівцями вшанувати пам'ять своїх синів. У цей день село сказало своє щире слово подяки за своє визволення, за нинішній мирний труд.

Віра Олександрівна та Григорій Іванович Сіраші. Обое вже в літах, обое й на відкриття навідались, а почали їздити сюди ще з шістдесят сьомого року — тут у них син Григорій похований. Загинув, захищаючи сусіднє село Ленінське, ще на самісінькому початку війни, в сорок першому. Довго батько з матір'ю не відали, де наклав головою, в якому краю. А не

відали, то й здавалось інколи, що не загинув, що просто загубився в світах. Але чи такі вже безмежні світи? Й таки довідалися, де тепер — уже назавжди — його рідна домівка. Тут, у Сурсько-Михайлівці.

В селі не тільки Скубицький знає їх. Пізнають їх в обличчя вчителі, колгоспники. Життя степовиків стало цікаве й близьке Вірі Олександрівні та Григорію Івановичу. В їхній долі бачать безсмертя свого сина Григорія.

Стояли вони в той день на імпровізованій трибуні, сонце визолочувало їхні немолоді обличчя, а квіти в руках були квітами живої скорботи.

Футуров Камар, таджик, його ім'я теж у тому нетлінному списку імен, які викарбувані на стелі. В гурті гостей, у натовпі степовиків виділялись два його сини й племінник, які приїхали вшанувати пам'ять Футурова-старшого. Приїхали на українську землю, скроплену кров'ю таджика, як і кров'ю його бойових побратимів.

Бубнова приїхала з Уралу, тут у неї похований син. Приїхала не сама, а з дочкою.

Афанасьєва приїхала з Рязанської області, тут поліг її син...

Першина добилася з Джезказгана — тут лежав її батько, старший сержант...

Митькін був із Архангельська — до сина...

Сини лейтенанта Гаврилова дісталися з Москви...

Брати Лосєви приїхали — тут лежав їхній батько...

Не обійшлося, звичайно, без Миколи Васильовича Гаркуші, повного кавалера ордена

Слави. Нагороди сяяли на грудях. Задуманий був і мовчазний. Про що йому думалось цього дня? Що і його ім'я могло б тепер бути викарбуване поряд із сотнями інших? Згадував односельців, з якими подався до армії? Однополчан, з якими переможно пройшов по смертельній дорозі війни? Зринали в пам'яті бойові сучки з ворогами? Мирно, весело поблискували нагороди на грудях.

Побачивши серед людей і Федора Корнійовича Костенка, голова сільради не міг не підійти, не привітатись.

— І ви тут? — поспитав він, дивлячись на добре й лагідне обличчя ветерана багатьох воєн.

— Разом із усіма, де ж іще бути мені?

Справді, де ж іще бути Федорові Костенку в такий день? В такий день, який уособлював у собі начебто всі бої, всі походи, всі перемоги й зібрав ось до купи стільки людей? Він колись мав потяг до техніки, якесь фанатичне чуття, яке неодмінно мало його зрівняти з усіма тими машинами, що тоді лише почали з'являтися у селі. На початку тридцятих років освоїв трактора. В 1939 році закінчив військове училище, водив танк. Халхін-Гол, участь у боях з японськими самураями. Тут, на монгольській землі, загинули два його земляки — Михайло Старушенко та Григорій Боговик. Гіркота споминів про них ніколи потім не полишала відважного танкіста. Потім — коли він брав участь у визвольному поході на землі Західної України, щоб подати руку допомоги братам. Потім — коли брав участь у зимовій кампанії проти білофіннів, штурмував лінію Маннергейма.

Здається, Скубицький пам'ятає той день у лютому сорок першого, коли прославлений танкіст повернувся в рідну Сурсько-Михайлівку. Авжеж, пам'ятає, хоч і був хлоп'яком, — скільки тоді розмов точилось про Федора Костенка серед дорослих і малечі! Діти бігали під хату, щоб побачити, щоб почути бодай одне слово. Й раділи, коли зустрічали на вулиці, бігли слідом.

Тоді, в сорок першому, Федір Костенко сів на трактора. Власне, по всіх військових дорогах — і по яких дорогах! — мріялось йому про весну, коли з-під плугів проляжуть борозни в степу, а в груди, в лице вдарить вільний вітерець, несучи запахи чебрецю, роздолля. Мріялось йому про осінь, коли доведеться збирати урожай, — адже він не був професіональним військовим, він із діда-прадіда величався хліборобом. І тоді, в сорок першому, ці мрії, нарешті, стали очевидністю.

Та ненадовго. Бо вларив червень і Батьківщина знову покликала Федора Костенка до ратної роботи. Таки до роботи, тільки кривавої, смертельної, яка потребувала героїзму і самопожертви. І робив її Федір Костенко сумлінно, так, як сумлінно звик працювати біля землі. Обороняв Москву. Захищав Харків. Був тяжко поранений, лежав у госпіталі. Після госпіталю змушений був пересісти на автомобіль. Звільняв Одесу. Звільняв Варшаву. Штурмував Берлін. Демобілізувався. З тієї пори — таки не розлучається з технікою, працює в колгоспі, водить автомашину.

Які шляхи пройшов цей сурсько-михайловець, скільки зробив за своє життя, яку ношу

проніс на своїх плечах! І його плечі ніколи не схитнулись, витримали, здається, нелюдський вантаж. І якби судилось, то, мабуть, витримали б і більше.

Скубицький подумки дивується з таких людей, дивується і захоплюється. Отак подивиться стороння людина на Гаркушу, подивиться на Костенка — і, папевне, ніколи не здогадається, яке життя стоїть за їхньою стриманою поведінкою, за скупими розмовами, за стриманими жестами. Звичайні люди, звичайні колгоспники, яких скрізь багато, в Сурсько-Михайлівці теж. Та чи такі вони прості і звичайні в своїй простоті і звичайності? Армія, яку складала саме отакі хлібороби, саме отакі трудівники, виграла пайстрашнішу війну в історії — перемогла фашизм.

Усіх тих, що зібрались тут, Скубицький так і називав: воїни-трудівники. Бо ветерани воювали й знову повернулись до праці. Бо молодь, вихована такими батьками, молодь, що працює в колгоспі, у будь-яку хвилину готова повторити їхній подвиг.

— Здрастуйте, Сергію Кузьмовичу!

Скубицький привітався з чоловіком, який стояв перед плитою і зосереджено перечитував прізвища загиблих. Мабуть, не просто перечитував, а й пригадував їх, бо мало не кожного знав тоді, перед війною. Чоловік повільно обернувся до Скубицького — міцно стулені уста людини, наділеної сильною волею, різкувате підборіддя, очі дивляться важко.

— Вірю й не вірю,— проказав повільно Сергій Кузьмович. І знов повернувся до плити, замислився.— Максименки... Дмитренки... Нечи-

поренки... Тригуби... Жигани... Погляньте, самих лише Руденків дев'ять чоловік, десятеро з роду Коржів, дев'ятеро Басарабів, семеро Серещенків.

— А п'ятнадцятеро Гладченків, на ваше прізвище,— мовив голова сільради.

— Й одинадцять Скубицьких, на ваше прізвище,— одказав Сергій Кузьмович Гладченко.

Так вони стояли — сивоголовий ветеран війни Гладченко і він, чорночубий, з молодим завзяттям у незбляклих очах Скубицький, якому воювати не випало, бо віком не вийшов. Стояли плече в плече, об'єднані спільним почуттям, і над їхніми головами, як і над усім святковим натовпом, що зібрався на майдані, пролітали голуби. Пролітали зграями голуби, адже їх так багато в Сурсько-Михайлівці.

День цей весняний, день Перемоги, день відкриття сільського Меморіалу Слави почався давно, з першим промінням сонця, і ніяк не кінчався, цвів небесною блакиттю, був прикрашений цвітом садів, людськими веселими голосами і сміхом. Та в загальну радість, в загальне щастя раз у раз вплітались траурними стрічками чийсь зажурені погляди, чийсь сум, чиясь скупа сльоза.

До Гладченка та Скубицького підійшла і стала Євдокія Григорівна Соколенко. Фашистська навала забрала семеро з її родини. Тільки семеро з однієї родини в Сурсько-Михайлівці, а скільки таких родин у їхньому селі, по всій Україні! Слідом за Євдокією Григорівною наблизилась і Христина Іванівна, її двоюрідна сестра, що втратила чоловіка. Вони часто отак

удвох сюди навідуються. І, звичайно, сьогодні теж не могли не прийти.

Скубицький думав про їхню долю, про долю Гладченка, який, звисивши сиву голову на груди, прикрашені орденами та медалями, поволі посувався серед барвистого натовпу. У долі сестер, у долі Гладченка бачилась йому недавня доля всієї Сурсько-Михайлівки. Здобувши вчительську освіту, Сергій Кузьмович якийсь час навчав школярів у рідному селі. Був у 1933 році призваний до лав Червоної Армії. Більше десяти років віддав службі в танкових частинах. Спершу корпусна танкова школа. Далі танкова школа в Харкові. Освоюючи бойову техніку, він проявив неабияку кмітливість, і його, вправного військового фахівця, направляють у Полтаву. Тут він готує молодший комсклад та механіків-водіїв. І — війна. Гладченко командує танковим батальйоном. Перший бій з німецькими загарбниками поблизу міста Рогачова.

В скупих даних, у переліку боїв, одержаних нагород — хіба в цьому вміститься біографія воїна? Але й вони красномовні, але й вони багато кажуть. Битва під Сталінградом, де Сергій Кузьмович був одним із багатьох героїв, котрі на берегах Волги покладали початок розгрому гітлерівської Німеччини, котрі вже там започаткували оцей весняний День Перемоги. Гладченко командував танковим батальйоном, який входив до танкової бригади під командуванням генерала Рибалка. Орден бойового Червоного Прапора і медаль «За бойові заслуги» — ці нагороди одержав хоробрий комбат за Сталінград.

Війна — як цілина, де перелог за перелогом. Воронезький фронт — сюди потрапляє танковий батальйон Гладченка. Поранення, вже не перше за всю війну, але, мабуть, найважче. Лікувався півроку, й після госпіталів його посилають у Харківське танкове училище. Тут він передає свій досвід молоді, яка рветься на передову, щоб бити ворога. Гладченко відчував, що хоч і не фронтовик, але такий самий боець, як і його побратими, що zostались у строю. Згодом потрапляє до танкового училища, де теж його здібності і знання мали застосування. Давались взпакі важкі поранення, і вже через два роки по війні Сергій Гладченко змушений демобілізуватись. Робота в органах МВС, пост начальника міського відділення міліції у місті Нікополі. Згодом — начальник головного цеху на Нікопольському заводі будівельних машин. Навчання в Дніпропетровському сільськогосподарському інституті, голова колгоспу «Перемога» в Солонянському районі. Далі — «Міжколгоспбуд», комбінат промислово-будівельних матеріалів.

І знову ж таки — багато чи мало випало за життя на плечі однієї людини? Такої, як Федір Костенко? Такої, як Сергій Гладченко? Про їхню долю та долю інших своїх односельців думає Скубицький завжди, думає й сьогодні, в День Перемоги.

Коли відкривав мітинг, коли виступав із трибуни, звертаючись до односельців та до гостей, Іван Корнійович обводив поглядом барвісту, святкову юрбу, і хвилювання, народжуючись у глибині грудей, у серці, підступало до горла, п'янкою хвилею било в свідомість.

Він говорив про біль утрат і радість перемоги, він говорив про тих, хто вже навіки став рідною землею чи землею на братньому полі, хто проріс житнім чи пшеничним колоском, хто обернувся на легіт весняного вітерця чи на сяяння вечорової зірки, хто став вічністю в цьому прекрасному, захищеному і відстояному від ворогів світі, він називав їхні славні імена, а в цей час бачив перед собою... Бачив перед собою тих, хто прийняв од загиблих естафету життя і перемог. Бачив живі очі Сержченків, Танцюр, Кострубів, Нечипоренків, Коржів, Іщенків, Басарабів, Біжків, Жиганів, Рибалків, Петриченків. Бачив Христину Іванівну Соколенко та Євдокію Григорівну Соколенко, двоюрідних сестер. А біля них — Ганну Кузьмівну Верховод. Бачив Федора Костенка, Миколу Гаркушу, а також інших ветеранів — Андрія Скубицького, Якова Кравченка, Олексія Царенкова. Серед сурсько-михайлівців стояли Футурови, Бубнова, Афанасьєва, Першина, Митькін, Гаврилови, Лосєви, Сіраші. І всі вони разом творили народ, який пізнав радість перемоги і біль утрат.

«Матері й батьки, брати і сестри!..»

Ледь-ледь шелестіли знамена, сяючи кумачем, веселкою грали перші весняні квіти, й над головами літали мирні голуби, яких так багато в Сурсько-Михайлівці.

Той день запам'ятався кожному, ніби в тому дні назавжди зосталась частка живого серця.

Вже коли одзвучали виступи, коли віддзвеніли дитячі пісні та мелодії духового оркестру, підійшли до Івана Корнійовича дві жінки. Дві сестри — Христина Іванівна та Євдокія Григо-

рівна. Щось важливе мали сказати, вгадувалося з виразу їхніх облич. І слідом за ними підступила Ганна Кузьмівна Верховод.

— Ти, Ганно, скажи,— попрохала Христина Іванівна.

— І квіти гарні насадили, і кущі, і дерева,— сказала Ганна Кузьмівна.— Але ж доглядати їх треба щодня. Нові квіти посадити, поливати.

— От ми й хотіли б доглядати,— мовила Христина Іванівна.

— Берегти,— додала Євдокія Григорівна.

— Доглядайте, бережіть, матері,— згодився Скубицький.— І свіжою водою поливайте, щоб не в'янули квіти нашої шани.

Вже розходився мітинг, а жінки — Євдокія Григорівна, Христина Іванівна, Ганна Кузьмівна — все ще залишались там, усе не могли податись по хатах.

І щовесни розквітають тут квіти, посаджені дбайливими руками, цвітуть до перших морозів.

І співають солов'ї своїх закоханих пісень, славлячи красу буття.

І літають голуби, які не переводяться в Сурьсько-Михайлівці, а з роками їх тільки більше і більше, мовби вони прагнуть заповнити з часом весь світ.

XVIII. РОЗПОВІДАЄ ГОЛОВА СІЛЬРАДИ

Живемо, єднаємося з усім світом, із кожним народом, який тільки є в нас. Тут і Пайчадзе Шалва Павлович, грузин, загинув у сорок

третьому році, похований разом з усіма. Авжеж, загинув у наших краях. То довгенько ми розшукували його рідних, а це, нарешті, таки розшукали, списалися листами з його батьком, сестри живі, мають приїхати, можливо цієї осені, на день визволення Сурсько-Михайлівки.

Чиясь мати, може, все своє життя думала, що її син пропав безвісти, чиясь сестра, може, завжди гадала, що ніколи не вдасться відшукати, де поліг її брат чи батько, то от ми хочемо допомогти людям. Уже з багатьма зв'язались, та ще чимало клопоту попереду, бо скільки ж людей наклало тут головами, скільки крові пролито!

Розкажу, як ми святкували 30-річчя визволення. Позбирались колгоспники, діти поприходили, а ветерани позодягали всі свої нагороди. Отак як зібрались вони до купи, то аж очам не віриться — немало заслужених у селі. І діти, зрозуміло, теж надивитись не можуть — хто на свого діда, котрий, виявляється, герой героєм, а хто на рідного чи нерідного дядька — не хвалилися своїми нагородами, десь у скрині тримали.

Отак попереду піонери тоді пройшли по дорозі, в руках несли багато квітів, а вже за піонерами колона прапороносців. Ну, може, й не колона, але багато червоних прапорів, усі позбирали, які тільки є в Сурсько-Михайлівці.

Тоді ми славних гостей запросили на свято. Й вони прибули — ті, хто визволяв Солонянський район, хто наше село відбивав у фашистів. Іван Панасович Власенко приїхав, директор великого заводу, полковник у відставці, Герой Радянського Союзу, він колись

командував 137-м гвардійським полком. Був серед гостей і Михайло Данилович Воробйов, полковник у відставці, колишній заступник командира 47-ї дивізії, а також його бойова подруга, снайпер Ніна Андріївна, яка стала вірною супутницею життя Михайла Даниловича. Капітан Соколов Анатолій Олександрович, він командував взводом автоматників, навідався до нас, приїхав із Києва Кондратенко Григорій Гнатович, підполковник у відставці, з Дніпропетровська — Іван Семенович Денисенко.

Олександра Григорівна Журавель, директор восьмирічної школи, піднесла гостям хліб-сіль на вишитому рушнику, школярі мало не засипали їх квітами, пов'язали червоними галстуками, бо, звичайно, таких гостей не можна було не прийняти до почесних піонерів.

Знаєте, що, мабуть, найдужче запам'яталось? Як Михайло Данилович Воробйов тоді ж таки зустрівся із сурсько-михайлівською жінкою, в якої він під час війни стояв на квартирі. Звати її Олександрою Сидорівною Костенко. Обнялись вони, поцілувались — це ж стільки часу проминуло, а не забули одне одного, берегли в пам'яті.

Славно ми своїх хлопців тепер проводжаємо до армії. Двічі на рік проводжаємо — навесні, в травні, і восени, в жовтні. Коли десятеро йде, а коли й двадцяттеро. Збираються біля сільради, на нашій площі Перемоги, де Меморіальний комплекс. Збираються друзі, дівчата, родичі, ветерани приходять, з роботи навідуються, бо в такий день у селі завжди свято. Хлопців пов'язуємо стрічками червоними, даємо їм пригорщу рідної землі в торбинці, щоб

пам'ятали скрізь, щоб берегли. І неодмінно хтось із ветеранів звернеться до них із напутнім словом. То, буває, Сергій Кузьмович Гладченко, майор запасу, а то Микола Васильович Гаркуша, повний кавалер орденів Слави. А також Олексій Антонович Колісник, лейтенант запасу, він переді мною був головою сільради.

І материнський наказ беруть наші хлопці з собою до армії. А наказ той може бути чи рідної матері, чи тієї сурсько-михайлівської жінки, чиї діти загинули на фронтах минулої війни. Не так давно материнський наказ допризовникам давала Поліна Іванівна Мерзла, пенсіонерка, її чоловік не повернувся з фронту. А то, пригадую, одного разу звернулась до наших хлопців і Віра Олександрівна Сіраш, вона тоді саме добилась у село зі своїм чоловіком із Сумської області, тут у них, усі знають, син лежить.

А ще хлопці — перед рідними своїми, друзями, перед школярами, які збираються на таку okazію, — клянуться. Вони клянуться у вірності землі, у вірності Батьківщині, обіцяють служити так, щоб не осоромити ні батьків, ні честі загиблих. І, звичайно, цілують прапор. Така в нас традиція склалась. Грає духовий оркестр. Дівчата співають пісень, дарують повобранцям квіти, а вони кладуть квіти на братську могилу. Коли сідають у машину, коли вже їдуть, то матері обсипають своїх синів зерном. Така вже теж традиція в нас.

І служать наші хлопці. Здається, нема такого куточка в державі, де б не проходив службу сурсько-михайловець. Велика наша країна, без-

межна, можна сказати, і, ви дивіться, скрізь знайдете наших хлопців. І вже так виходить, що вся країна і стає їм за рідну домівку. Хтось повертається з них у село, а хтось і зостається там, де випало служити. Влаштувався на роботу, одружився з місцевою дівчиною, завели дітей — і вже тільки навідуються в Сурсько-Михайлівку до батька та матері, до родичів.

Не замикається наша Сурсько-Михайлівка в собі, не відвертається від світу. Скрізь вона є, з усіма спілкується, так сьогодні, так і завтра буде.

Вечори в кінці травня бувають навдивовижу прозорі, з горбка в степу видно далеко-далеко, й здається, що небо не накриває степ своїм куполом, а сам степ здиблюється — таким невагомим і безплотним уявляється він здалеку. І ріжечок місяця над обрієм проступає ледь-ледь, і не віриться, що скоро він зовсім реально блищатиме на чорному небозводі серед міриад зоряних цяток.

Ми сидимо на крутому горбі — під нами в'юниться вузьенька Суха Сура, обабіч якої притулились хати Сурсько-Михайлівки. Вечірню тишу порушує тільки далекий гуркіт трактора в степу, вечірня прозорість і тиша налаштовують на ліричний лад, втомлене за день людськими турботами село видається ще кращим і мальовничішим, ніж воно є насправді.

Десь за півтора десятка кілометрів за горбами степ прорізує шосе з Дніпропетровська на Кривий Ріг; праворуч від нас, приблизно на

такій самій відстані, залізниця на Апостолово, навіть повітряні траси не пролягають над селом. Рух і шум, безперервний рух і пожвавлення, здається, там, а тут степ, прозоре повітря і спокій... Чути навіть, як грюкнули двері десь у садибі й голосиста жінка покликала сина:

«Мишко, йди-но додому, де ти, Мишко-о?»

Але ми знаємо, що цей спокій лише уявний, просто, коли в містах на вулицях ще багатолюдно, село лягає спати — прокидатись треба вдосвіта, бо цей травневий довгий-довгий день і справді годує цілий рік, а вчора пройшли грозові дощі, тепер попруть бур'яни, а хто має знищити їх на сотнях і сотнях гектарів? Раніше сапками цюкали, а тепер механізатор сідає за кермо трактора...

І уявляємо ми, як, повечерявши, вмощується на ліжку під вишнями Дмитро Степанович Соколенко. То пусте, що лікарі не радять їсти на ніч, у Дмитра Степановича свій режим — не поїси, як працюватимеш? Удень за роботою про їжу й не згадаєш, а хіба можна відмовитись від вареників із сиром?

А Валентина Вікентіївна Мишльоп ще поряється по господарству. То вже стало звичкою, що підводиться треба о четвертій, і хто вдома зважатиме на те, що ти завідувачка ферми? Вдома ти мати й дружина, обіпрати й нагодувати чоловіків маєш, а після роботи голова колгоспу скликав нараду — ось і залишаються ці вечірні години на домашні справи.

У Світлани, дочки Акліми Тимергаліївни Овчаренко, завтра в школі екзамен, і мати повторює разом із нею складні питання історії.

Сама вже давно забула її, але, дивлячись у підручник, згадує й запитує в дочки, однак Світлана, випереджаючи матір, називає дати й події, і Акліма Тимергаліївна лише киває головою.

Час лягати і Антонасу Марцинкусу, але він ще бавиться з молодшою, Леночкою, а вона, сидючи в батька на колінах, все запитує: «Чому в тебе трактор на ремонті? І що таке ремонт?» Що таке трактор, дочка вже знає, а от що таке ремонт — треба пояснити найдетальніше й негайно; Антонас дивиться просто у вічі маленькій і відповідає повільно, добираючи найточніші й найзрозуміліші слова.

Не сплять і Геннадій Трохимович Васенін, і Микола Васильович Гаркуша, і Асланбек Дахсикойович Бідосєв, і Ірина Миколаївна Фідейкіна. Не спить ще село, і ми нараз уявили, як зібралися всі оті люди, з якими ми зустрічалися і розмовляли у Сурсько-Михайлівці, отут на пагорбі, що височить над селом. Отак самочинно не зберуться ніколи — у кожного свої справи й турботи, кожен по-своєму використовує час, але якщо б зібралися, то сіли б на м'якій травичці, подивились на рідне село згори й задумалися над смыслом свого буття в ньому.

Що б сказали вони?

І ми уявили собі, як Геннадій Трохимович Васенін, широко всміхаючись, каже:

«Ви знаєте, що таке двадцять п'ять тисяч свиней? Наше село годує ціле місто! Не таке вже й велике, але ж місто!»

А Соколенко, пестячи твердою долонею траву, мовить глухо:

«Земле наша, земле гарна, годувальнице наша. Ти вічна, земле, і люди на ній вічні, бо ти прогoduєш усіх. Мої онуки й правнуки ортимуть тебе, як орав прадід, і хлібороби в моєму роді будуть завжди».

В очах Валентини Вікентіївни Мишльон ми помітили б задерикуваті вогники й почули б:

«Моя нова батьківщино, і, здається, живу тут уже сто років і житиму ще сто... Так гарно мені тут: і працювати хочеться, і любити хочеться — всіх, всіх!»

Антонас Марцинкус думає довго, бо він завжди думає, перш ніж відповісти, йому нема куди поспішати, а слово, як відомо, це горобець.

«Мої дочки вже навряд чи житимуть у Литві. Не тому, що там погано, вони полюбляють бувати в Литві і закохані в Ляляй, де живе моя мати,— та ростуть вони тут, і все для них рідне. А я роблю на цій землі, щоб і дітям моїм було гарно, і всім нам, бо ж ми всі однакові й рівні, ну, як брати чи сестри».

«Одна сім'я,— киває Дмитро Денков,— я і ти, усі ми — одна сім'я».

«Розумієш,— додає Алексанян,— я з Кавказу й Бідоєв із Кавказу, а от Ольга Кирпань аж із Красноярського краю. Знаєш, скільки від Кавказу до Красноярська? Розумієш, скільки тисяч кілометрів?»

А Микола Чистоклетов приїхав до Сурсько-Михайлівки аж із Далекого Сходу — вся країна між Приморським краєм і Литвою та Кавказом, уся наша величезна Радянська країна.

Сурсько-Михайлівка, хоч і велике село, та маленька-маленька цяточка на карті цієї краї-

пи, але і в цій мікроскопічній цяточці відби-
лось те, що притаманне всьому нашому буттю,
що зближує, згуртовує, робить нашу неозору
країну наймогутнішою в світі,— дружба на-
родів.

Ми часто, дуже часто вимовляємо ці слова
і вже звикли до них, але яким новим змістом
наповнилися вони для нас після перебування
в Сурсько-Михайлівці!

Жити однією сім'єю, працювати однією сі-
м'єю, мати спільні радощі й турботи, знати,
що праця твоя необхідна всім, що вона є част-
кою праці всього багатомільйонного радянсько-
го народу — хіба це не щастя?

З М І С Т

- I. Велика рідня 3
- II. У Сурсько-Михайлівці 6
- III. Митрофан Журавель 14
- IV. Вдивляючись у майбутнє 28
- V. У степовому вирію 38
- VI. Кавалер ордена Леніна 60
- VII. Комуністка Мишльон 72
- VIII. Рідні брати — сини двох народів 84
- IX. Вдались у матір-шорку 94
- X. Завжди — битва за врожай 102
- XI. Лист Аптонаса Марцинкуса
до матері 112
- XII. Спільна мова 122
- XIII. Своя людина 127
- XIV. Касирка 129
- XV. «Одна сім'я. Чи не так?» 133
- XVI. Бойова слава ветерана 141
- XVII. Сільський Меморіал Слави 153
- XVIII. Розповідає голова сільради 165

*Евгеній Філіппович Гуцало,
Ростислав Феодосєвич Самбук*

СЧАСТЛИВАЯ СЕМЬЯ

П о в е с т ь

Издательство «Радянський письменник»

(На українском языке)

Редактор П. С. Шарандак
Художник О. М. Пашута
Художній редактор М. П. Вуск
Технічний редактор О. К. Бищенко
Коректор Л. П. Яблонська

Здано на виробництво 8. X 1975 р. Підписано до друку 30. I 1976 р. Формат 70×90¹/₃₂. Папір № 1. 5¹/₂ фіз.-друк. арк., 6,44 ум.-друк. арк., 6,41 обл.-вид. арк. БФ 35012. Тираж 30 000. Зам. 1263. Ціна 33 коп.

«Радянський письменник»,
Київ, бульвар Лесі Українки, 20.

Книжкова фабрика «Атлас» республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига»
Держкомвидаву УРСР, Львів, Зелена, 20.

**У ВИДАВНИЦТВІ
«РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК»
ВИЙШЛИ З ДРУКУ НОВІ КНИГИ
УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ:**

Гайдай І. На землі батьків. Повість.

Журахович С. Гора над морем. Оповідання,
повість, зустрічі, спогади.

Загребельний П. Євпраксія. Роман.

Логвиненко В. Росава. Роман.

Маняк В. Колиска вітрів. Повісті.

Олійник М. Пролог. Роман.

*Ці книги ви можете купити в книжкових мага-
зинах облкниготоргу та облспоживспілки.*

*Якщо ви не знайшли потрібної книги в книгар-
ні, можете замовити її листовно через мага-
зин «Книга — поштою» (Київ, 117, вул. Попуд-
ренка, 26).*

TRACONTERA FONTEINA

33 коп.

